

Verslag van het Camino Academie project

Re-inventing Pilgrimage in Europe

Paul Post (samenstelling)

Camino Cahier 6A, 2022

Een uitgave van de Camino Academie

<https://www.caminoacademie.nl/>

Camino Cahier 6A

© Paul Post (samenstelling)/Camino Academie, 2022

ISBN 978 90 827083 5 6

ISSN: 2588-9869

Versie 2022-02-28

Inhoudsopgave

1 Ter inleiding	6
2. Het project <i>Re-inventing Pilgrimage in Europe</i>	7
2.1. Beperkingen van het project	7
2.2. Voorwerk	11
2.3. Overzicht: de interviews per land (door Bart Simmelink)	13
Denemarken	13
Ierland	14
België	15
Verenigd Koninkrijk	16
Frankrijk	18
Noorwegen	19
Duitstalige landen (Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk)	20
Italië	21
Spanje en Portugal	22
2.4. De afsluitende bijeenkomst	23
2.4.1. De stellingen voor de slotbijeenkomst	23
2.4.2. Enige observaties van ‘balans en perspectief’ door John Eade op de slotbijeenkomst	28
Overeenkomsten	28
Verschillen	28
Lenzen of perspectieven	29
3. In the Footsteps of the Camino. Preliminary Analysis of Current Pilgrimage Routes in Europe	30
3.1. From Place to Route	30
3.2. Sources and Data	31
Camino data	31

Traditional Pilgrimage Sites	32
Guides	32
Empirical Data	33
Numen	33
BRIC-19	33
General Pilgrimage Research	34
3.3. Caminoization	34
Current Process	34
Hiking Culture	35
Transfer	35
Change of Context	35
Two Dimensions of Caminoization	35
Forms of Caminoization	36
In the Footsteps of the Camino	36
3.4. About Religion and Current Pilgrimage	37
A Changing Picture of Religion	37
Religiosity and Spirituality	38
Pilgrimage as Pastoral and Missionary Strategy	38
Pilgrims with a Mission	38
3.5. From Place-oriented to Journey-Oriented Pilgrimage	39
3.6. “Pagan” Pilgrimages	40
3.7. Initiators	40
3.8. Authenticity, Identity and Authority	41
3.9. A Web of Paths and Ways	41
3.10. Pilgrim Activism	42
3.11. Finally: a Characterization of Profiles and Motives	43

Bijlagen	45
A. Notities van John Eade voor de openingsbijdrage aan de slotbijeenkomst van het project <i>Reinventing Pilgrimage in Europe</i> , 19 november 2021	45
B. Inbreng van Ineke Albers ten aanzien van enkele van de stellingen op de slotbijeenkomst	49
C. Websites en literatuur bij de interviews	52
D. Bibliografie (m.n. Oostenrijk, Duitsland en Zwitserland, samenstelling: Helmut Eberhart)	54
E. Bibliografie 'pelgrimage' (samenstelling: Benedikt Kranemann)	56
 Colofon	 80

1. Ter inleiding

Na een verkenning van nieuwe pelgrimspaden in Nederland verkende de Camino Academie in 2021 de ontwikkelingen van hedendaagse pelgrimsroutes in Europa. In dit online *Camino Cahier* wordt verslag gedaan van de bevindingen.

Dit verslag is opgezet als een drieluik.

- Het eerste deel (hst. 1-2) bevat een beschrijving en verantwoording van het project. De opzet wordt geschetst evenals de beperkingen ervan en er is een verslag van de interviews en de online slotbijeenkomst.
- Het tweede deel (hst. 3) is een Engelse summary van (academisch) essay waarin het projectmateriaal nader wordt onderzocht en becommentarieerd. Dat essay wordt separaat als *Camino Cahier* 6b aangeboden. Daar vindt de Nederlandse lezer ook nadere bronvermelding en literatuur. De Engelse *summary* is bedoeld voor internationale geïnteresseerden en ook een geste naar de geïnterviewden uit diverse Europese landen zodat ook zij kunnen zien wat er met hun informatie is gebeurd. Overigens wordt in dat essay steeds ook teruggegrepen op en verwezen naar dit verslag.
- In een reeks bijlagen worden onderliggend materiaal gepresenteerd alsook literatuur over pelgrimage in Europa.

Ik dank allen die meewerkten aan dit project en het verslag: de geïnterviewden, de experts op de slotbijeenkomst en vooral de leden van de Stuurgroep van de Camino Academie, ook dit project was weer echt *teamwork*!

Nog een opmerking over de door elkaar gebruikte vormen 'wij/we/ons' en 'ik/mijn'. Met 'ik' duid ik mijzelf aan, Paul Post als samensteller/auteur, en met 'wij' naast vaak het algemene 'men' het team van de Stuurgroep van de Camino Academie die dit verslag ook van kritisch commentaar voorzag.

Paul Post, Bussum februari 2022

2. Het project *Re-inventing Pilgrimage in Europe*

Na het project over nieuwe pelgrimspaden in Nederland¹ vatte de Camino Academie het plan op om ook de blik op de Europese context te richten. Dat sluit aan bij een al langere gekoesterde wens om een internationaal perspectief te hanteren bij onze pelgrimage-exploratie. En het sloot aan bij het onontkoombare gegeven dat niet alleen het fenomeen pelgrimage in hoge mate een internationale aangelegenheid is, maar dat dat eveneens geldt voor het onderzoek ernaar. Pelgrimage is een grens overstijgend ritueel.

Samen met die internationale grensoverschrijdende blik is er het vergelijkende perspectief, de comparatieve dimensie. Die was er al in het op Nederland gerichte project, maar dient zich nog explicieter aan wanneer we naar Europa kijken. Veel van de observaties, vragen, stellingen en hypothesen die we onder zullen formuleren kennen een comparatieve dimensie.

2.1. *Beperkingen van het project*

Hoewel we enigszins ambitieus van ‘project’ spreken realiseerden we ons vanaf het begin de beperkingen van onze verkenningen. Exploraties of verkenningen zijn inderdaad de passende termen voor onze onderneming die we in coronatijden uitvoerden.

We noemen de belangrijkste beperkingen:

(a) We richtten ons op een *selectie van Europese landen*. Ondanks interessante namen en informatie zagen we bijvoorbeeld er van af om Oost-Europese landen, waaronder het bedevaartplaatsenrijke Polen, Griekenland en de Balkan, alsook de Baltische staten, in het project te betrekken. Hoewel ook in die landen inmiddels de *camino* volop aanwezig is als invloedrijke factor (denk aan de vele aanlooproutes die er zijn of in de maak zijn vanuit Oost-Europa) is de situatie in die regio's van een eigen aard, niet in de laatste plaats vanwege de bijzondere religieuze, culturele en politieke contexten.

Om soortgelijke reden hebben we Turkije niet meegenomen.

Bij andere regio's in Europa stelden we ons tevreden met ‘een grote greep’. ‘Het Noorden’ beperkten we tot Scandinavië met informanten uit Noorwegen en Denemarken. Finland blijft buiten beeld en Zweden wordt impliciet meegenomen via Denemarken en Noorwegen.

Een nog grotere greep deden we door het Duitstalige gebied van Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland als geheel te nemen. Terwijl dat natuurlijk een zeer samengesteld gebied omvat,

¹ P. POST: *Kruisende wegen: over de opkomst van nieuwe pelgrimspaden in Nederland. Een veldverkenning* (= Camino Cahier 5) (Utrecht: Camino Academie 2021), 102pp. <https://www.caminoacademie.nl/camino-cahiers/camino-cahier-5-kruisende-wegen-over-de-opkomst-van-nieuwe-pelgrimspaden-in-nederland/>; IDEM: ‘Kruisende wegen. Opkomst van pelgrimspaden in Nederland’, in *De Jacobsstaf* 131 (sept. 2021) 8-12.

cultureel, religieus, en ook qua taal (Zwitserland!). Toch menen we in de persoon van Helmut Eberhart (Graz) een informant en expert te hebben gevonden die enigszins recht kan doen aan dat brede perspectief. Zijn jarenlange onderzoek richt zich immers in belangrijke mate op Duitstalige ontwikkelingen op terrein van pelgrimage en bedevaart. We verwijzen met name naar een mooi historiografisch overzichtsartikel waarin hij de balans opmaakt van onderzoek naar pelgrimage in het Duitstalige gebied.²

Het Iberisch schiereiland en Italië deden we met elk één interview natuurlijk rijkelijk te kort. Onze naaste buur België werd daarentegen goed bedeed met drie interviews. We hadden al eerder een interview gedaan met Lieve Gommers naar de *Via Monastica*³ en konden daar twee Vlaams gerichte gesprekken aan toe voegen. De vergelijking van ons land met het in menig opzicht verwante Vlaamse gebied lijkt ons vooral uit het genoemde vergelijkende perspectief uitdagend. We komen daar uitgebreid over te spreken.

Het Verenigd Koninkrijk (in het vervolg aangeduid als de UK) heeft onze bijzondere aandacht vanaf het begin van het project getrokken. Al bij het Nederlandse project kwamen we de grote rol van de *British Pilgrimage Trust* (BPT) op het spoor en al eerder hadden we gehoord van de opmerkelijke ‘renaissance’ of ‘reinvention’ van pelgrimage daar.⁴ We konden ons ook verzekeren van de royale interesse en medewerking van John Eade, een van de vooraanstaande internationale pelgrimage-onderzoekers. Hoewel we ons niet apart hebben gericht op Wales en Schotland deden we dat wel op Ierland.

(b) Een volgende beperking betreft niet enkel de *selectie* van landen en regio’s maar ook van de *informanten/experts* die we spraken. Hoewel we er naar streefden zowel onderzoekers/experts als meer ‘experts’ uit de hoek van de praktijk te krijgen lukte die mix maar ten dele. Ook daar maakten we keuzes en namen beperkingen en eenzijdigheden voor lief. Zo hebben we voor Italië enkel twee vertegenwoordigers uit ‘de *camino*-familie’ en geen academische onderzoekers. Helmut Eberhart is weliswaar een onderzoeker maar is goed op de hoogte van wat er ‘in het veld’ speelt (in zijn geval vooral in het Duitstalige gebied). Dat geldt ook voor Spanje en Portugal via de persoon van Pereiro. Voor Frankrijk, België, de UK en Scandinavië hebben we de genoemde mix denken wel binnen gebracht.

(c) Natuurlijk zijn *gesprekken van ca. 20 minuten* nauwelijks een basis voor een afgewogen beeld van actuele ontwikkelingen op gebied van pelgrimspaden. Dat waren en zijn we ons volledig bewust. Maar die gesprekken staan niet op zichzelf. Er was soms uitgebreid contact vooraf met allerlei mensen uit verschillende landen voordat we uitkwamen bij de geselecteerde informanten. En ook de interviews werden soms uitgebreid voorbereid en voorbesproken. De vragen werden vooraf op schrift uitgewisseld en in veel gevallen kwamen vooraf ook

² H. EBERHART: ‘From religious folklore studies to research of popular religiosity. Pilgrimage studies in German-speaking Europe’, in: D. ALBERA & J. EADE (eds.): *International perspectives on pilgrimage studies. Itineraries, gaps and obstacles* (New York 2015) 114-133.

³ Zie <https://www.caminoacademie.nl/agenda/2020-pelgrimage-opnieuw-uitvinden-de-projectresultaten/> (gezien jan. 2021).

⁴ Vgl. POST: *Kruisende wegen*, sub 7.13.

uitgebreide antwoorden op schrift terug. Dat uitgebreide dossier is mede in het project betrokken. Zoals ook veel literatuur. We bestudeerden veel studies over pelgrimage-dynamiek in Europa en we kregen literatuurlijsten aangereikt. Zo verschafte Benedikt Kranenann (Erfurt) en Helmut Eberhart (Graz) uitgebreide bibliografieën (zie Bijlagen D en E). Expliciet noemen we de boeken van Jensen⁵ en Grau⁶, de actuele gidsen van Mayhew-Smith⁷ (plaatsgericht voor de UK) en van Bodan⁸ (routegericht, wereld en Europa) en de informatie ons aangereikt door Arno Cuppen. Van de vele publicaties die we op het spoor kwamen gedurende dit Europese project noemen we nog het 2020 themanummer van *Numen* over opkomend pelgrimeren in Noord-Europese landen.⁹

(d) Een andere beperking betreft *de richting van onze verkenningen*. Ook daar maakten we keuzes, noodzakelijkerwijze. In eerste instantie formuleerden we onze vragen vanuit het Nederlandse project waar de kruisende wegen van wandelcultuur en pelgrimage centraal stonden. Vragen daaromtrent, speelde dat ook in Europese landen?, legden we in eerste instantie aan onze contacten voor. Maar als snel werd duidelijk dat we daarbij niet voorbij konden en mochten gaan aan de bredere religieuze, culturele, politieke context van landen en regio's. In veel interviews brengen we een onderscheid aan tussen traditionele bedevaarten en pelgrimages (vaak rooms-katholiek) en nieuw opkomende paden en plaatsen. In Duitsland en Frankrijk, maar ook in België, Italië, Spanje en Portugal, speelt dat onderscheid tussen bedevaarten en pelgrimages (nog) een grote rol zoals we zullen zien. Het was ons vermoeden dat de positie en ontwikkelingen van die traditionele bedevaarten een relatie kon hebben met nieuwe ontwikkelingen van pelgrimagepaden en -routes.

(e) Op onze vragenlijstjes stonden ook veel *thema's* die uiteindelijk niet of slechts terzijde aan bod konden komen. Ook hier weer beperking en keuzes. We noemen expliciet hier *de breedte van het concept 'pelgrimage'*. Zoals we beargumenteerden in het Nederlandse project wilden we

⁵ R. JENSEN: *Weit offene Augen. Pilgern gestern und heute* (Göttingen 2018).

⁶ M. GRAU: *Pilgrimage, landscape, and identity. Reconstructing sacred geographies in Norway* (= Oxford Ritual Studies) (Oxford/New York 2021).

⁷ N. MAYHEW-SMITH & G. HAYWARD: *Britain's pilgrims places. The first complete guide to every spiritual treasure* (London 2020).

⁸ F. BODAN: *Guide des chemins de pèlerinage du monde* (Rennes 2018); IDEM: *Guide des chemins de pèlerinage d'Europe* (Rennes 2019).

⁹ *Numen* issue 5-6 (2020) Special issue, M. BOWMAN, D. JOHANNSEN & A. OHRVIK (eds.): *Reframing pilgrimage in Northern Europe*. Inhoud: M. BOWMAN, D. JOHANNSEN & A. OHRVIK: 'Reframing pilgrimage in Northern Europe: Introduction to the special issue', 439-452; M. BOWMAN: "'Rehabilitating" pilgrimage in Scotland: Heritage, Protestant pilgrimage, and Caledonian caminos', 453-482; L. GEMZOË: 'In nature's cathedral: Caminoization and cultural critique in Swedish pilgrim spirituality', 483-507; D. JOHANNSEN & A. OHRVIK: 'How to be a pilgrim: Guidebooks on the Norwegian St. Olav Ways and the heritagization of religion', 508-536; L. MIKAELSSON & T. SELBERG: 'Caminoization at sea: The Fjord Pilgrim Route in Norway', 537-556; E. VUOLA: 'reinventions of an old tradition: Orthodox processions and pilgrimage in contemporary Finland', 557-585; T. SEPP & A. REMMEL: 'The pilgrimage landscape in contemporary Estonia: New routes, narratives, and re-Christianization', 586-612; J. BUTLER: 'Contemporary pagan pilgrimage: Ritual and re-storying in the Irish landscape', 613-636.

ook in Europa starten met een inductieve benadering van pelgrimage. Dat houdt een open benadering in: pelgrimage is in eerste instantie dat wat mensen zelf als pelgrimage benoemen, labelen en ervaren. Pas vanuit dat perspectief worden theoretische overwegingen omtrent definities van pelgrimage ingebracht. Daarbij komt dan ook in dit project aan de orde in hoeverre pelgrimage een toeristische of een religieuze onderneming is (of een mix van beide).

In Europa wordt, zo wisten we op voorhand, pelgrimage aan een brede waaier van fenomenen gehecht. Veel daarvan kon niet aan de orde komen. Denk hier aan *war grave pilgrimage* dat volop aanwezig is in heel Europa en vooral in Frankrijk en België via de koestering van de slagvelden van de Eerste (Grote) en Tweede Wereldoorlog (vgl. de vele Europese *Liberation Routes*). En er zijn de plaatsen en paden die zich overal in Europa manifesteren rond belangrijke personen, helden en idolen. Religieus (Luther), literair (Goethe, Proust), muzikaal (Bach, Morrison) en/of gebeurtenissen (aanslagen, rampen, genociden) en *celebrities* (graf Diana). Zo blijft de IJzerbedevaart in Vlaanderen onbesproken, maar ook de 'pelgrimages' naar Abbey Road of de filmsets van *Brideshead* of *Downton Abbey*.¹⁰

(f) Een één na laatste beperking die we expliciet noemen betreft *de aard van de vragen* en daarmee de richting van het hele project. We begaven ons zoals gezegd in eerste aanleg in het spoor van het Nederlandse project. Daar stond een verkenning van de actuele situatie centraal. Het accent was dus descriptief en inventariserend. Maar we zetten ook een stap verder. We vroegen ons af in welke context die ontwikkelingen plaats vonden en welke factoren van invloed waren. En we vroegen ons af welke drijfveren, motieven en ervaringen er in het spel waren en hoe die weer samenhangen met wat we *agencies* noemen, actoren, instanties die handelend invloed uitoefenen op die ontwikkelingen. Descriptief dus, maar ook meer: situerend in plaats en tijd, analyserend en interpreterend. Dat zelfde deden we in dit Europese project. We wilden weten wat er allemaal speelt op gebied van pelgrimages, wat in opkomst is en wat in neergang, en sinds wanneer en in welke mate. Maar daarnaast stelden we ook steeds vragen naar de context waarin die ontwikkelingen plaatsvinden, naar ervaringen en motieven, naar mogelijke verklaringen.

Maar ook daar kennen we onze beperkingen. Ook die meer analyserende vragen en antwoorden kunnen slechts peilingen zijn. De informanten zijn zich daarvan ook steeds van bewust zo blijkt uit de gesprekken. Er worden voortdurend slagen om de arm gehouden of gewerkt met termen die de complexiteit, openheid en veelvormigheid, meerduidigheid aangeven zoals *polysemisch* en *multilayered, multimotivated*.

(g) Een laatste beperking betreft de focus op het perspectief van *lopen en wandelen*. We gaan hiermee grotendeels voorbij aan een groeiende groep pelgrims per fiets.

¹⁰ Vgl. ST. REIJNDERS: *Places of imagination: media, tourism, culture* (Burlington 2011).

2.2. Voorwerk

Net als in het Nederlandse project, en zoals eigenlijk in elk onderzoeksproject, werd begonnen met een opstartfase.¹¹ In dit geval maakten we een voorlopige opzet van wat we ons voorstelden te gaan doen (voorlopig, want het plan moet steeds bijgesteld kunnen worden gedurende de looptijd, in dit geval vooral op basis van de interviews). Vanuit het Nederlandse project formuleerden we een algemene vraagstelling die we vervolgens uitwerkten in een reeks deelvragen en concrete perspectieven die de basis zouden vormen voor de korte interviews. Ook maakten we lijsten met landen en namen van te interviewen ‘experts’.

Hierbij volgt de integrale tekst van het document dat alle geïnterviewden van te voren kregen.¹²

The reinvention of pilgrimage in Europe

A project of the Camino Academy on pilgrimage dynamics in Europe

Looking for information on pilgrimage dynamics in Europe

In this Dutch Camino Academy project, we want to obtain a first picture of the developments and dynamics in the field of pilgrimage in European countries and regions and, more broadly, the cross-border routes and their role and character in countries involved.

Our exploration is very open. We aim to obtain a first picture of the current dynamics of pilgrimage through informants. As we did in a national Dutch project, we plan to have filmed interviews with key informants in different countries.

The Camino Academy

The Camino Academy wants to bundle, develop and share knowledge about pilgrimage in the Netherlands. Founded in 2013, it works together with various partners, such as the Netherlands Society of Saint James, Tilburg University and other universities and scientific institutes, to offer an open platform where scholars and practitioners (pilgrims) can meet and inspire one another.

See <https://caminoacademie.nl>

A Dutch Camino Academy project

Motivated by the corona pandemic, the Dutch Camino Academy undertook an exploratory research project in 2020/2021 into new emerging pilgrimage paths in the Netherlands. Some questions it intended to answer were as follows: What are the new emerging pilgrimage paths? Since when have they existed? Are they becoming more popular now? What is their appeal? Who are behind these new paths? What is the profile of these routes?

It soon became clear that dozens of new pilgrimage paths in the Netherlands were there already before the corona pandemic and that the list is still growing.

In the project, an inventory was made of the many national and regional pilgrimage paths, and the questions just mentioned were raised at an opening meeting. Nine pilgrimage paths were selected, and representatives directly involved in these paths were interviewed (those videos were posted on

¹¹ Zie voor onderzoeksopzet Hst. 13 Bijlage 1 in P. POST: *Rituelen. Theorie en praktijk in kort bestek* (Almere 2021).

¹² De laatste verstuurde versie van dat document dateert van 21 juni 2021.

YouTube). The project was completed in a closing meeting, where the characters of the new paths were taken stock of and perspectives for further exploration were formulated.

With regard to the latter, an international perspective presented itself: What is the situation in other European countries? What are the developments in the field of pilgrimage in those regions? More specifically, are there parallel developments with new emerging pilgrimage paths at the intersection of walking and pilgrimage?

Perspectives and questions for a European exploration

In our European project, we intend to obtain a first picture of the developments and dynamics in the field of pilgrimage in European countries and regions and, more broadly, the cross-border routes and relationship with countries in Europe.

Our exploration is very open. We want to obtain a first picture of the current dynamics of pilgrimage through informants.

We work inductively. Pilgrimage is what people call, consider and experience as pilgrimage.

Some guiding questions are as follows:

1. Can you give a general picture of what is happening in the field of pilgrimage in your country or region?
2. How do regional pilgrimages relate to the *Camino*, routes to Rome, Jerusalem, Lourdes, Fátima, etc.?
3. To what extent is pilgrimage (still) a matter of churches, of institutional and traditional religion?
4. Research does speak of the “heritagisation” and “caminoisation” of pilgrimage. Do you recognise this phenomenon in your country/region?
5. What is the influence of religious and cultural diversity on pilgrimage culture?
6. Are there examples of what is called ‘secular pilgrimage’ (e.g. ‘war grave pilgrimage’) in your country/region?
7. In particular, we are interested in the pilgrimage dynamics that we have documented in the UK (via the British Pilgrimage Trust) and the Netherlands. In these countries, we observe a process of ‘reinventing pilgrimage’ at the intersection of walking and pilgrimage. We are curious if such developments can also be found in other European countries.

We will elaborate on these developments shortly.

In the Netherlands, we see new pilgrimage paths that have emerged since the 1990s, especially in circa 2015. We can situate these new paths on the intersection of the popularity of walking and pilgrimage with the label ‘pilgrimage’. The enormous popularity of the *Camino* from the 1990s seems to be an important stimulus.

- Do you recognise this picture in your country?
- Are there new walking routes and trails that label themselves as pilgrimage paths?
- What can you say about the popularity of these new emerging paths?
- How important is the *Camino* in this context?
- What aspects do you trace in the profile of these new paths? Think of interest in culture and heritage, nature and landscape, reflection and spirituality, religion, regional and local profiling, tourism, etc.
- Do you recognise the preliminary types of paths we found in the Dutch situation? (see below)
- As far as you know, has there been any inventory, exploration or research conducted on these new paths?

A tentative and preliminary *typology* of newly emerged pilgrimage paths in the Netherlands:

- A. Long-distance hikes with a theme (i.e. pilgrimage)
- B. Pilgrimage paths with a *Camino* or Saint James profile/reference

- C. Regional pilgrimage paths with reference to a religious past
- D. Regional pilgrimage walks with a reflection/contemplation character
- E. Newly invented pilgrimage paths or walks: 'in search of silence, reflection, encountering yourself and others'
- F. Touristic walks with a pilgrimage theme
- G. Engagement 'Walks': Cf. Walk of Freedom, Walk of Peace
- H. Personal pilgrimage (walking as a pilgrimage marking a personal motive, cf. the loss of family or friends, a burn out, divorce, retirement, etc.; often, it is also a sponsored tour to collect money for charity)

2.3. Overzicht: de interviews per land (door Bart Simmelink)

De 12 interviews werden grotendeels in september en oktober 2021 gehouden. Het 13^e interview over de *Via Monastica* werd al eerder tijdens het Nederlandse project in 2020 gevoerd en in dat kader ook al gepubliceerd.¹³ De gesprekken werden voorbereid en gevoerd door Peter Hesseling, Herman Holtmaat en Paul Post. De informanten kregen vooraf een dossier met vragen die vooral voortkwamen uit het Nederlandse project. Daarna werd het interview voorbesproken. Meestal kregen ze ook een opzet op schrift van de interviewer van dienst. In enkele gevallen stuurden de informanten ook weer antwoorden op schrift retour. Al deze documentatie wordt in het project dossier door de Camino Academie bewaard.

Hier volgt een overzicht van de interviews met steeds een link naar de opname op YouTube. Bart Simmelink maakte de korte beschrijvingen voor de website van de Camino Academie die hier worden overgenomen met een lichte redactie.

Denemarken¹⁴ (VIDEO)

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=RRHnecSS9nU> (gezien jan. 2022).

¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=eiw7e-FrxjI>

Carsten MAEGAARD (vicevoorzitter van de *Danske Santiagopilgrimme*, de Deense Santiago-vereniging) in gesprek met Peter HESSELING over pelgrimsroutes in Denemarken op 11 september 2021.

In hun gesprek gaan zij onder andere in op de drie door Denemarken lopende pelgrimsroutes die de verbinding vormen tussen de routes in Duitsland (richting Santiago en Rome) en de routes in Noorwegen en Zweden (richting Trondheim). Daarnaast zijn er een aantal bekende routes langs religieuze en historische plekken en zijn er een aantal, vaak meerdaagse, rondwandelingen op verschillende plekken in Denemarken. Langs de route op Jutland zijn om de (maximaal) 25 km hostels gebouwd in de trant van de *auberges* in Spanje. Verder zijn in Denemarken B&B, campings, hutten en hotels volop aanwezig. Evenals in andere Europese landen is in Denemarken het wandelen en pelgrimeren vanaf de jaren 1980's, en m.n. vanaf 2000, sterk toegenomen.

Ierland¹⁵ ([VIDEO](#))

Michael WALSH (*Camino Society Ireland*) in gesprek met Peter HESSELING (Nederlands Genootschap van Sint Jacob en Stuurgroep Camino Academie) over pelgrimsroutes in Ierland op 11 september 2021.

In hun gesprek vertelt Michael over de lange pelgrimstraditie in Ierland, zowel in Ierland zelf als naar plaatsen als Jeruzalem, Rome en Santiago de Compostela. De *camino* vanuit Ierland begint traditioneel na een boottocht naar La Coruña. Omdat die laatste tocht (La Coruña / Santiago) maar een afstand van 75 kilometer betreft, voldeed het niet meer aan de minimumeisen om een 'compostela' te krijgen. Een paar jaar geleden is daarom afgesproken

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=ZviIFeKsYo8>

dat een traject in Ierland zelf daaraan toegevoegd mag worden (minimaal 25 km). Verschillende van de eeuwenlang bestaande pelgrimsroutes in Ierland voldoen daaraan, daarnaast zijn andere routes geselecteerd die de pelgrims in staat stellen om aan de vereisten voor het certificaat van het pelgrimskantoor van Santiago te voldoen (de 'Celtic Camino'). Naast de eeuwenoude pelgrimsroutes in Ierland zelf zijn recent routes ontwikkeld op oude spoorlijnen die meer een 'groene' achtergrond hebben. Michael Walsh vertelt ook over een reis in een traditionele Keltische boot die een aantal Ieren, waaronder vrienden van hem, een aantal jaren geleden vanuit Ierland naar Noord-Spanje gemaakt hebben.

Voor de belangstellenden: de film over deze tocht wordt vertoond op het filmfestival dat de Camino Academie op zondag 24 april 2022 in Utrecht organiseert [onder corona-voorbehoud]. Meer informatie over dit festival komt t.z.t. op www.caminoacademie.nl.

België

Luc HERBOTS¹⁶ (VIDEO)

Luc HERBOTS, (pastoor-deken in Genk-Maasmechelen) in gesprek met Paul POST (emeritus hoogleraar Universiteit Tilburg en voorzitter van de Camino Academie) over pelgrimeren in België op 11 september 2021.

In hun gesprek gaat Luc Herbots allereerst in op de ontwikkelingen van de tochten voor jongeren en later ook volwassenen waar hij zelf bij betrokken was (m.n. naar Assisi). Kenmerkend ervoor is het pastorale element. Daarnaast gaat hij in op de veranderingen die zich in de loop van de jaren hebben voorgedaan in de Belgische traditie waarin bedevaartplaatsen en grote groepen destijds een grote rol speelden. Veranderingen die zich hebben voorgedaan worden niet zozeer door kloosters getrokken, maar meer door het Vlaamse Compostelagenootschap dat zich op pelgrimeren in brede zin richt. In de ontwikkelingen in België is het onderscheid tussen bedevaart en pelgrimage van belang. In het gesprek komen ook de verschillen met de situatie in Nederland regelmatig aan de orde, bijvoorbeeld als bezinnend wandelen en hoe tegen de rollen van overheid en kerk aangekeken wordt ter sprake komt. Tenslotte wordt aandacht besteed aan het zoeken naar alternatieve

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Ku8HRPtE4Ow>

routes in het kader van ‘groene/trage tochten’, aan de rol van paden in de constructie van (regionale) identiteit en aan het belang van de terugreis in de pelgrimsbeleving.

Sam GOYVAERTS¹⁷ ([VIDEO](#))

Sam GOYVAERTS (docent en onderzoeker liturgiewetenschap aan de Universiteit Tilburg) in gesprek met Paul POST over pelgrimsroutes in België op 13 oktober 2021.

In hun gesprek gaat Sam Goyvaerts in op de ontwikkelingen in België op het gebied van pelgrimeren naar buitenlandse bestemmingen en in België zelf. Daarnaast komt in het gesprek de vergelijking met de ontwikkelingen in Nederland uitgebreid aan de orde. Hij legt uit waarom naar zijn mening de in België de religieuze traditie lang standhoudt. Zowel cultuur als organisatie spelen daarin een belangrijke rol. Jeugdafdelingen zorgen daarin wel voor nieuwe trends. Gesproken wordt over de vele plaatselijke tradities die er vroeger waren (processiecultuur, als onderdeel van het ‘rijke Roomse leven’) en die weliswaar afgenomen zijn, maar anderzijds in al of niet veranderde vorm vaak nog bestaan. Oude tradities worden ook gebruikt als aanknopingspunten met nieuwe ontwikkelingen. Waar in Nederland de religieuze volkscultuur sterk veranderd is en de nadruk in de wandelcultuur meer op erfgoed en spiritualiteit ligt (‘wandelen met een plus’), zijn in België beide kerkelijke/pastorale spirituele vormen en wandelcultuur (‘stappen’ in Vlaams) nog onderscheiden. Hij gaat in op het belang van kerkelijke organisaties (parochies, kloosters) in de ontwikkelingen die zich voordoen. Waar in Nederland de term pelgrimage heel gemakkelijk gekoppeld wordt aan (nieuwe) wandelingen, wordt de term in België de term door niet-kerkelijke organisaties vrijwel niet gebruikt.

Verenigd Koninkrijk

¹⁷ https://www.youtube.com/watch?v=q_Ev9aatpvo

John EADE¹⁸ (VIDEO)

John EADE (hoogleraar aan de University of Roehampton (Londen)) in gesprek met Paul POST over pelgrimeren in het Verenigd Koninkrijk op 11 september 2021.

In hun gesprek gaat John Eade allereerst in op de diversiteit aan bedevaartplekken in de UK, waarin zowel Anglicaans, katholiek, Orthodox, maar ook de rol van migratie (hindoes, moslims) en de geschiedenis (Romeins, Keltisch), tot uiting komt. Daarnaast gaat hij onder andere in op de relatie tussen pelgrimage en toerisme, het belang van de oprichting in 2014 van de *British Pilgrimage Trust* en de maatschappelijke inbedding daarvan, het belang van de omgeving en het erfgoed voor het brede karakter van de pelgrimage en de infrastructuur ervoor. Hij trekt een aantal parallellen met onder andere de pelgrimage naar Lourdes en met spirituele pelgrimage. Tenslotte gaat hij in op het belang van vrijwilligers in de pelgrimage-ontwikkelingen.

Nick MAYHEW-SMITH¹⁹ (VIDEO)

Nick MAYHEW-SMITH (schrijver en onderzoeker en richt zich op heilige plaatsen en landschap. Hij publiceerde onder meer *Britain pilgrim's places* en *Britain's holiest places*) in gesprek met Paul POST over pelgrimeren in het Verenigd Koninkrijk (VK).

In hun gesprek vertelt Nick Mayhew-Smith over de ontwikkeling die hij zelf doormaakte van fascinatie voor plaatsen naar fascinatie voor routes. Beide zijn elementen van het pelgrimeren. Hij beschrijft de (recente) ontwikkelingen vanuit de kerk (*Church of England*) om traditionele heiligdommen in ere te herstellen. De kerk lift daarbij mee met de toenemende (seculiere) belangstelling voor historie, natuur, gezondheid en spirituele tochten. Het gaat daarbij zowel om een heropleving van de plaatsen uit de christelijke periode, maar ook uit vóórchristelijke tijden. Deze opleving zou in het Verenigd Koninkrijk mogelijk ook veroorzaakt zijn door 'het einde van de Reformatie' dat wel als moment verbonden wordt met de gezamenlijke rouw rond de dood van prinses Diana. Maar ook de oude, romantische wandelcultuur en de sterke wortels van toerisme in het VK zijn factoren. Daarnaast is de bestaande infrastructuur een belangrijke factor, t.w. de Anglicaanse kerk, de (seculiere) *National Trust*, en sinds 2014 de *British Pilgrimage Trust*. Nick Mayhew-Smith vertelt dat het huidige beeld van de pelgrim, iemand die op weg gaat naar een pelgrimsplaats en weer terug komt, eigenlijk uit de late middeleeuwen stamt. In de vroege middeleeuwen was een pelgrim een nomade, een zwerver die huis en haard verliet, de wilde natuur in. Die laatste betekenis komt nu ook weer terug. Hij gaat in op het effect van de populariteit van de *camino* naar Santiago de Compostela op de ontwikkelingen in het VK. Tot slot vertelt hij dat voorafgaand aan het ontstaan van pelgrimage eerst plaatselijke ontwikkelingen een plek gevormd hebben.

¹⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=6uvFirbz26w>

¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=zIuGjZYES7I>

Frankrijk

Arno CUPPEN²⁰ (VIDEO)

Arno CUPPEN in gesprek met Herman HOLTMAAT over pelgrimsroutes in Frankrijk op 11 september 2021.

Samen met Huberta Wiertsema runde Arno Cuppen tien jaar lang de herberg 'l'Esprit du Chemin' in Saint-Jean-Pied-de-Port. Sinds enkele jaren hebben zij een nieuwe herberg in Noord-Frankrijk.

In hun gesprek gaat Arno Cuppen in op de vele routes die, naast de vier welbekende hoofdroutes richting Santiago de Compostela, in Frankrijk bestaan. Enerzijds zijn dat natuurlijk de nationale internationale aanlooproutes naar deze hoofdroutes. Maar anderzijds zijn er traditioneel andere routes (bijvoorbeeld routes in Bretagne gericht op Mont St. Michel), maar ook nieuwe routes die ontstaan. Een recente inventarisatie kwam tot een verrassend hoog aantal. Hij gaat verder in op het karakter van deze nieuwe routes en het verschil daarvan met Nederland. Tenslotte gaat hij, vanuit zijn ervaring als herbergier, in op veranderingen in aard en type pelgrims.

Manoël PÉNICAUD²¹ (VIDEO)

Manoël PÉNICAUD in gesprek met Paul POST over pelgrimsroutes in Frankrijk op 13 oktober 2021.

Manoël Pénicaud is antropoloog, research fellow aan het Franse *Centre National de la Recherche Scientifique* (CNRS) en verbonden aan de Aix-Marseille University.

In hun gesprek gaat Manoël Pénicaud enerzijds in op de traditionele pelgrimsroutes in Frankrijk. De positie van de *camino* naar Santiago de Compostela met de vier hoofdroutes naar Spanje vormen daarin een belangrijk element, maar niet vergeten mag worden dat veel routes in Frankrijk een sterk plaatselijke component hebben die samen een netwerk vormen. De grote aanlooproutes naar Spanje hebben in het ontstaan daarvan wel een duidelijke rol

²⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=9Q6cHvuBCHg>

²¹ <https://www.youtube.com/watch?v=3boNpVaBsVk>

gespeeld. Wie het initiatief daartoe heeft genomen is niet eenduidig te bepalen; in de praktijk is het een complexe dynamiek tussen individuen, kerk, toerisme, politiek en Europa geweest. Het aantal pelgrims en de economische impact hebben naast het religieuze aspect de infrastructuur voor de routes beïnvloed. Kenmerkend voor de nieuwe ontwikkelingen in Frankrijk zijn ook de wandelingen die een interreligieus karakter hebben, zoals christenen en moslims die in het kader van de dialoog gezamenlijk naar Lourdes lopen. Bij de nieuwe ontwikkelingen is de kerk steeds sterker afwezig (ze ontstaan uit lokale initiatieven). Ook in Frankrijk zie je het verschijnsel dat wandelen en pelgrimeren elkaar ontmoeten en kruisen. Manoël Pénicaud signaleert ook in Frankrijk bij pelgrimeren een sterk accent op het gaan, de weg, terwijl hij ook aandacht vraagt voor de rol van de plaats van bestemming, gelijk gesteld aan wandelen, terwijl het ook betrokken kan worden op de plaats van bestemming in plaats van op de manier van bewegen. Tot slot wijst hij op de ontwikkelingen op het gebied van digitalisering en op het belang van gastvrijheid bij het onderzoek naar pelgrimeren.

Noorwegen

Marion GRAU²² (VIDEO)

Marion GRAU in gesprek met Paul POST over pelgrimsroutes in Noorwegen op 13 oktober 2021. Marion Grau is hoogleraar aan de *Norwegian School of Theology, Religion and Society* in Oslo (Noorwegen).

In hun gesprek gaat Marion Grau in de situatie van het pelgrimeren in Noorwegen. Zij heeft recentelijk daar een boek over gepubliceerd (*Pilgrimage, landscape & identity*, Oxford University Press 2021). Mede aan de hand daarvan gaat ze in op het belang van overheidsinitiatief om, onder het label van St. Olav, het pelgrimeren in Noorwegen te ontwikkelen. In haar toelichting gaat zij in op de historisch achtergrond, en ook op de raakvlakken met actuele discussies in Noorwegen (energie en *climate change*, migratie en nationale identiteit). In de loop van de afgelopen jaren is en toenemend aantal routes ontwikkeld, niet alleen van zuid naar midden-Noorwegen, maar ook de zeeroute (per boot) langs de kust, en vanuit het noorden en vanuit Zweden. Naast deze ontwikkelingen in de pelgrimsroutes gaat zij in op de wandelcultuur in Noorwegen met zowel langere routes als plaatselijke wandelingen. Naar haar mening is

²² <https://www.youtube.com/watch?v=2fZtFb-E6Mg>

daarbij sprake van vloeibare grenzen. Tot slot komt het belang van de Europese culturele routes aan de orde. Vanaf de jaren 1990s zijn de *camino* naar Santiago de Compostela, de St. Olavs route en andere routes sterk ontwikkeld.

Roger JENSEN²³ (VIDEO)

Roger JENSEN in gesprek met Herman HOLTMAAT over pelgrimsroutes in Noorwegen op 13 oktober 2021.

Roger Jensen is theoloog, pelgrim en schrijver en hij was tot voor kort hoofd van het *Oslo Pilgrim Centre*.

In hun gesprek gaat Roger Jensen in op de sterke traditie in Noorwegen op het gebied van 'tracking' en lopen. Naast die traditie is in de afgelopen periode een pelgrimstraditie ontstaan waarin wekenlange wandelingen gemaakt worden. Hierin is de invloed van de *camino* te herkennen. Bijzonder is de sterke betrokkenheid van de overheid hierbij. Deze is vergelijkbaar met de rol van de overheid in Spanje, terwijl in landen als Nederland, Duistland en ook Denemarken en Zweden de overheid nauwelijks een rol heeft. Een factor hierin zijn de Olympische Spelen van 1994 in Lillehammer en de opening in 1997 van het St. Olavspad van Oslo naar Trondheim. Ook de ontwikkeling van de *camino* naar Santiago de Compostela heeft daarin een rol gespeeld. Een waardevol kenmerk in Noorwegen zijn de overnachtingsplaatsen op het St. Olavspad bij boeren ('meet the locals'). Evenals in andere landen is in Noorwegen sprake van een renaissance van de pelgrimage. Tegelijkertijd is wel de betekenis van de term veranderd; lag het accent vroeger op een plek om naar toe te gaan, nu staat het op weg zijn centraal. Ook de motivatie is veranderd, hoewel de interpretatie daarvan ook bepaald wordt door hetgeen men onder de begrippen 'religie' en 'spiritualiteit' vat.

Duitstalige landen (Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk)²⁴ (VIDEO)

²³ https://www.youtube.com/watch?v=306GP7F4_5Y

²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=5FaMAap5fyE>

Helmut EBERHART (emeritus professor aan de Universiteit van Graz (Oostenrijk)) in gesprek met Paul POST over pelgrimsroutes in de Duitstalige landen (Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk) op 13 oktober 2021.

In hun gesprek gaat Helmut Eberhart in op enerzijds de traditionele, plaatselijke routes, en anderzijds de nieuwe ontwikkelde of gerevitaliseerde routes. Hij vertelt over de veranderingen in de motivatie van pelgrims/wandelaars vanaf de jaren 1990's en het opgekomen belang van gemeenschapsgevoel en spiritualiteit. Achteraf gezien was in de 20^e eeuw ook al sprake van een toenemend ontwikkelen van nieuwe routes, maar heden ten dage is dat alleen nog maar toegenomen. Aan de hand van twee voorbeelden in Oostenrijk, het bedevaartsoord Mariazell en de *Vierbergelauf*, een traditionele zware bergroute, schetst hij zowel de veranderingen in de pelgrims/wandelaars als de verschillende groepen die nog steeds daarbinnen te onderscheiden zijn. Van traditioneel kerkelijk (in processie, biddend) tot agnostisch, toeristisch. Het toeristisch wandel element is duidelijk toegenomen, ook in de pelgrimscentra zelf, maar nog steeds kan sprake zijn van tegenstellingen tussen de visie van kerken en van lokale belangen, of van een mix van beide elementen in nieuw-ontworpen routes. Tot slot bepleit hij onderzoek naar zgn. intentieboeken (waarin bezoekers aan bedevaartsoorden hun gebedsverzoek kunnen vastleggen) om motieven en herkomst van bezoekers/pelgrims te onderzoeken.

Italië²⁵ (VIDEO)

Laura MONASTIER en Umberto GALLO in gesprek met Peter HESSELING over pelgrimsroutes in Italië op 13 oktober 2021.

Laura Monastier is verantwoordelijk voor de opleiding van de 'hospitaleros' in Italië.

Umberto Gallo is een ervaren 'hospitalero'.

In hun gesprek gaan Laura en Umberto in op de ontwikkelingen tijdens de corona-tijd in het ontstaan van nieuwe wandelingen en de individuele motivatie die daarin meespeelt. In de

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=4FBr2mIQd98>

'kleine pelgrimages' die met name in Noord-Italië ontstonden speelde religie een beperkte rol en was het spirituele aspect en het één voelen met de natuur belangrijker. Historisch gezien staat in Italië de *Via Francigena* centraal, met verbindingen met diverse routes in aangrenzende landen en als verbindingen naar de grote pelgrimsplaatsen zoals Jeruzalem (via Bari, Brindisi), Santiago de Compostela en Rome. Maar Italië kent ook veel zijwegen die verbonden zijn met de *Via Francigena* die zelfstandig gelopen kunnen worden. Het begrip 'pelgrimage' wordt in Italië gemakkelijk gebruikt om een wandelroute te benoemen, en ook het begrip '*camino*' wordt snel gebruikt voor een wandelroute. De *revival* van routes, waarin ook commercialisering een rol speelt, is al langere tijd aan de gang. De populariteit van de *camino* naar Santiago heeft ook z'n weerslag op de *Via Francigena* door de verbetering van de voorzieningen en ook omdat pelgrims de drukte van de *camino* gaan mijden.

Spanje en Portugal²⁶ (VIDEO)

Xerardo PEREIRO (hoogleraar aan de Universiteit van Trás-os-Montes en Alto Douro (Vila Real, Portugal)) in gesprek met Herman HOLTMAAT over pelgrimsroutes in Spanje en Portugal op 13 oktober 2021.

In het gesprek gaat Xerardo Pereiro in op enerzijds de pelgrimsroutes naar Santiago de Compostela en anderzijds bekende bedevaartsplaatsen als Fátima en Guadeloupe. Hij beschrijft de verschillen tussen beide in motivatie en vorm. Voor de routes naar Santiago de Compostela zijn onder andere de contacten (met medepelgrims en met de plaatselijke bevolking) van belang. Voor de pelgrims is de katholieke achtergrond steeds minder belangrijk geworden, er is sprake van een continuüm tussen kerkelijk en toeristisch, waarin bij pelgrims vaak sprake is van een mix van motivaties. Tot slot staat hij stil bij '*caminoization*', dat wil zeggen de verspreiding en toepassing van het model en de ervaringen van de *camino* over andere delen van Europa en over andere routes.

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=n28tK2zAkCo>

2.4. De afsluitende bijeenkomst²⁷ (VIDEO)

Op 19 november 2021 werd online een afrondende expert meeting gehouden. De afsluitende bijeenkomst werd ingeleid door John EADE (hoogleraar University of Roehampton, Londen en vooraanstaand wetenschapper op het terrein van pelgrimagestudies). Hem was gevraagd in kort bestek van ca. 10 minuten drie aspecten van het project vanuit de interviews te bespreken: overeenkomsten en verschillen tussen de verschillende Europese landen, en welke ‘lenzen’ in zijn ogen van belang zijn om de dynamiek op pelgrimage gebied in Europa te benaderen.

Vervolgens reageerden Ineke ALBERS (promoveerde op een studie over lopen in religieuze rituelen en lid van de stuurgroep van de Camino Academie), Sam GOYVAERTS (docent en onderzoeker Universiteit Tilburg), en Herman VUIJSJE (schrijver en journalist, schreef diverse werken over zijn wandelervaringen en over de culturele veranderingen in het wandelen en pelgrimeren) vanuit hun eigen invalshoek op het materiaal dat verzameld is. Tevens discussieerden zij, aan de hand van een reeks stellingen (zie onder) van de hand van Paul POST (emeritus hoogleraar Universiteit Tilburg en voorzitter van de Camino Academie) over de ontwikkelingen en trends op het gebied van het pelgrimeren in Europa en over de vraag hoe deze ontwikkelingen geïnterpreteerd kunnen worden. Dagvoorzitter was Suzanne VAN DER BEEK (Universiteit van Tilburg, promoveerde op de studie *New pilgrim stories. Narratives, identities, authenticity*).

We geven als opstap naar een verdere analyse en synthese hier de oorspronkelijke reeks stellingen waarvan er slechts enkele in de slotbijeenkomst aan de orde kwamen, alsook een samenvatting van de balans en perspectief door John Eade waarmee we de slotbijeenkomst openden.

2.4.1. De stellingen voor de afsluitende expert meeting van 19 november 2021

Voor de slotbijeenkomst werden een reeks stellingen opgesteld vanuit het materiaal dat bijeen werd gebracht over de diverse Europese landen. Die stellingen worden hierbij gegeven met de toelichting zoals die voorafgaande aan de bijeenkomst aan de panelleden werden toegestuurd. In de slotbijeenkomst zelf werden slechts enkele van deze stellingen besproken.

Stelling 1:

Er is sprake van een verregaande *caminoization* van de Europese pelgrimage.

We zien zowel grote overeenkomsten als verschillen in pelgrimages in huidig Europa. Laten we meteen een van de grote in het oog springende gedeelde aspecten noemen: de dominante

²⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=5sysa4JBZCU>

rol van de *camino*. Bijna overal is de *camino* een bepalende mal voor de actuele pelgrimage. Het palet is breed. Het gaat om routes uit diverse landen naar Santiago de Compostela, om nieuwe nationale routes die gemodelleerd worden naar de *camino*, qua vorm met stempels, routemarkeringen, *refugio*'s, certificaten, of qua inhoud, om de veel bezongen *camino* beleving.

Een inmiddels breed gebruikte term voor dit proces is *caminoization*. Dat geeft niet alleen de genoemde actuele impact van de *camino* in heel Europa weer, maar er is ook een ondertoon: Wat te denken van die dominantie, van dat reproduceren van de *camino* als pelgrimsvorm en beleving? Wat te denken van al die verzonden historische aanloopaden? En ook: wat ervan te denken dat die *camino* ook een soort pelgrimage-standaard lijkt te worden, dat de zegen van Jacobsgenootschappen in Europa over nieuwe paden lijkt te worden afgesmeekt? 'Echte' pelgrimspaden zijn *camino*'s. En wat ervan te denken als nieuwe pelgrimspaden voor alles gezien worden als of 'instap *camino*'s' (eens kijken of de echte *camino* iets voor je is) of 'afkickpaden' (om toch weer even dat *camino*-gevoel te hebben)?

Stelling 2:

De nieuw opgekomen pelgrimages in Europa zijn 'pelgrimages zonder god'.

Niet alleen in Nederland maar veel breder is Herman Vuijsje dus trendsettend geweest.²⁸ Zonder enige gêne vertellen Noorse informanten ons dat het Olavspad naar Trondheim ook volop andersom gelopen wordt.

Sta me hier enige langere toelichting toe, we hebben hier in mijn ogen een fundamenteel punt bij de kop. In de interviews valt het terzijde schuiven van de religieuze factor, de religieuze motivatie op. Onze informanten, ook en vooral die in Italië, Spanje, Portugal, maar ook in Frankrijk en Oostenrijk, spreken van een diffuus soort spiritualiteit, aangevuld met historische en ecologische en wandel interesses.

Maar bij nader toezien is er toch meer aan de hand en meer verschil ook. Steeds is er ook weer het besef van de oorspronkelijke religieuze dimensie van het pelgrimageritueel en dan zie je opmerkelijke verschillen in de relatie daarmee.

In de UK en Scandinavië was pelgrimeren in een lange protestantse traditie *not done*. En daarvan wordt het ritueel nu bevrijd, in de huidige cultuur kan en mag het weer. Nick Mayhew-Smith zegt het treffend: na de collectieve rouw aan het graf van Diana in 1997 is de Reformatie voorbij. Pelgrimage wordt daar opnieuw met verve gepositioneerd.

In Zuidelijke landen, Oostenrijk is religie in de katholieke vorm nog diep in de cultuur verankerd. De pelgrim met en zonder god gaan nog hand in hand. Helmut Eberhart beschrijft mooi hoe de gelovige traditionele pelgrims samen de bergen in gaan op weg naar Mariazell

²⁸ Vgl. H. VUIJSJE: *Pelgrim zonder God. Een voettocht van Santiago de Compostella naar Amsterdam* (Amsterdam 1991, verschillende herdrukken tot en met 2018). Vuijsje liep de omgekeerde route in 1989.

met nieuwe pelgrims, de ene groep biddend in processie met god, de andere wandelend in het alpenlandschap zonder.

En dan zie ik België, Vlaanderen, en Nederland als interessante enigszins andere posities. Nederland lijkt me redelijk uniek qua religieuze binding. In twee generaties, vanaf de lange jaren 1960's, is traditionele religie waarmee bedevaart en pelgrimage verbonden was los geraakt van de cultuur, in de marge terecht gekomen, verloor brede plausibiliteit. Door de *camino*, maar ook breder door interesse in verleden en cultuur, komen al wandelend elementen van die religie al enige tijd (sedert 1990's) weer in beeld, worden onbevungen benaderd en ook graag opgenomen in de wandelprojecten. En dat vaak weer tot verassing van mensen die als kleine rest nog betrokken zijn bij die religieuze restanten. Mensen bij het putje van Heiloo, de bisschop van Haarlem/Amsterdam waren verrast dat mensen van de *Sufi Trail* aanklopten, kerken in Friesland, Utrecht, Twente en de Achterhoek stonden plots weer in de belangstelling al dan niet na dreigende sluiting, kloosters in Brabant kregen weer aanloop. Niet vanwege pastorale inspanningen, maar van buiten aangelopen over de nieuwe pelgrimspaden.

In België is de situatie anders. Daar is pelgrimage nog direct verbonden met institutionele religie, met de kerk van Rome en misbruik, en door dat hokje zien we daar niet die spontane en onbevungen verbinding van nieuwe pelgrimages van pelgrims zonder god die godshuizen weer geïnteresseerd binnenlopen. Zelfs de enorm populaire wandeltocht naar de 'Doorkijkerker' bij Borgloon wordt niet als moderne pelgrimage benoemd en beleefd. En zo kijkt Luc Herbots, de 'pelgrimage goeroe van Vlaanderen', jaloers over de grens.

Maar, klopt mijn diagnose wel?

En ook in directe aansluiting hierop: Waarom zien we nergens in Europa iets als het *Gelukkigerwijspad*, de *Walk of Wisdom* of het *Hilligenpad*? Wat maakt die zo uniek Nederlands?

Stelling 3:

It's the place, stupid!

Ook graag een oude discussie. Waar ligt nu de kern van de pelgrimage: in de weg of in de plaats? Veel informanten wijzen op het onderscheid van bedevaart, waar het devotieele vertoeven op de heilige plaats centraal staat en de weg per bus, trein, vliegtuig of auto wordt afgelegd, en de pelgrimage waar de weg erheen (en terug) centraal is, lopend, fietsend.

Maar als ik onze experts beluister is er toch meer. Er wordt ook vaak een spanning benoemd. De enorme invloedrijke *British Pilgrimage Trust* bestaat en ontstond duidelijk uit het samenspel van route en plaats. Nick Mayhew-Smith houdt zich een leven lang bezig met *sacred places* en dat project werd opgenomen in de *pelgrims paths* van William Parson en Guy Hayward. Nick benadrukt ook de rol van kathedralen en *shrines*. Ook anderen benadrukken dat door het samenspel van wandelcultuur en nieuwe pelgrimages de rol van de bijzondere plaats niet mag worden vergeten. Je loopt ergens heen, er is een doel.

Ik zie dus signalen van tegengas: *it's the place, stupid!* Of zijn we in de actuele Europese pelgrimage-cultuur nu de weg aan het gaan van bedevaart naar pelgrimage, van plaats naar weg onder invloed van de genoemde enorme impact van de *caminoization*?

Stelling 4:

De rol van vóór-christelijke elementen in nieuwe pelgrimages in Europa is een niet te veronachtzamen element.

Een andere constante in Europa, die minder naar voren kwam in ons Nederlands project maar zeker niet afwezig is (kijk naar het *Hilligenpad*, naar de leylijnen, hunebedden en koestering van 'heidens Nederland'), is het voorchristelijke verleden in de pelgrimage *revival*. Pelgrimage als verbonden met een ver pre-christelijke verleden van een bepaalde regio steekt overal de kop op. in Frankrijk, Ierland, Schotland, Scandinavië, de alpen: via druïden, Kelten, Vikingen, bronnen en boomcultussen. De *Via Arduinna* naar de cultusplaats van de lokale Romeinse godin van de Ardennen. Dat lijkt betrekkelijk marginaal, maar Manoël Pénicaud houdt ons voor dat we dat niet moeten onderschatten, juist de marge vertelt ons veel over het centrum. Wat kan hij daarmee bedoelen? Wat zegt die voortdurende interesse in pagane elementen over nieuw opkomende pelgrimspaden? En welke rol speelt regionale identiteit hierbij?

Stelling 5:

Nieuwe pelgrimages ontstaan niet, maar worden gemaakt.

En dan natuurlijk: *agency*, wie geeft de aanzet, wie bepaalt en draagt de nieuwe pelgrimages in Europa? Onze rondgang door Europa lijkt te wijzen op verregaande maakbaarheid, pelgrimspaden worden geconstrueerd, ook al wordt graag gesproken van herontdekken, revitaliseren van iets wat verscholen er al lag.

Instituties worden heel nadrukkelijk genoemd voor Noorwegen: kerk en regering. De Olavspaden lijken sterk *top down* bepaald, planmatig tot en met subsidie voor de infrastructuur en logeren bij de boer.

In de UK is de *British Pilgrimage Trust* tamelijk dominant met een net van lokale en regionale partners.

Elders is er de dominante rol van Jacobsgenootschappen zoals in Ierland waar een web van nieuwe pelgrimspaden ontstond omdat er rondjes van meer dan 25 km moesten komen voordat men vanaf La Coruña ging lopen... En er zijn regionale en lokale autoriteiten, de toeristenindustrie, de EU die zich op allerlei manieren met de pelgrimspaden bemoeien.

Maar daarnaast zijn er opmerkelijk vaak ook individuele initiatieven, gedreven mannen of vrouwen die een route maken. En vaak genoemd worden *pelgrimage entrepreneurs*, ondernemers die een pad ontwikkelen.

Betrappen we hier een nieuw aspect van pelgrimeren, een *business model* van *entrepreneurs*? Wat is de invloed van pelgrimeren als product van een onderneming op het karakter van pelgrimeren? Hoe nieuw is dat?

Stelling 6:

'Pelgrimage activisme' is een volwaardige vorm van pelgrimeren.

Marion Grau, maar ook anderen als John Eade en Manoël Pénicaud, signaleren vormen van pelgrims/pelgrimage activisme: pelgrimeren met een missie, of beter: pelgrimeren als een missie, als een actievorm. Voor het klimaat, voor gelijke rechten, tegen terrorisme, voor diversiteit. Denk ook aan de vormen van *shared pilgrimage* waar christenen en moslims samen optrekken, zelfs naar Lourdes zo vertelt Pénicaud. In Nederland documenteerde ik onlangs de eerste *Pride Pilgrimage*, en is er een Europese pelgrimage van activisten naar de klimaattop in Glasgow (oktober 2021).

Wat hiervan te denken? Een mooie nieuwe loot aan de pelgrimage boom? Een mooie invulling van die 'plus' van 'wandelen met een plus'? Past dat instrumentaliseren en ideologiseren wel bij het 'nutteloze' ritueel (Huizinga) dat pelgrimage is? Of is het juist een vorm om pelgrimage relevant te houden in onze cultuur, pelgrimage als *counter movement*?

En ook: is het door de *camino* opgebloeide pelgrimeren in Europa niet ook een vorm van activisme, een contrast-ritueel tegen de hectische cadans van het (post)moderne leven? Is met andere woorden dat 'wandelen met een plus' niet ook juist 'wandelen met een min'?

Stelling 7:

De rol van infrastructuur is bepalend niet alleen voor de pelgrimage als pad/weg, maar ook voor het karakter ervan, vooral bij nieuw opkomende pelgrimspaden.

De opkomst van Lourdes is niet los te zien van opkomende reismogelijkheden zoals de trein, een Europees wegen- en spoornet. In de interviews beluister ik die rol van infrastructuur voortdurend. Ook de genoemde *caminoization* is primair iets van infrastructuur lijkt het wel. Accommodaties, bewegwijzering, stempels, certificaten, gidsen. De start van het Olavspad is verbonden met de Winterspelen in 1994 (Lillehammer) en de leegstaande accommodaties erna in Noorwegen. Inzet van vrijwilligers hoort daarbij, de rol van het uitgeven van gidsen, websites, promotie van het pad, financiën voor dat alles, subsidies. En daarmee positioneert de moderne pelgrimage zich als een onderneming (zie ook vorige stelling) die niet overal kan worden gevestigd. Zo viel me in de kaarten met routes in Italië op dat alle nieuwe paden ten noorden van Rome lagen, niet in het zuiden en niet op Sicilië. En als er al arme, onherbergzame streken worden aangedaan is dat deel van het profiel: de woeste delen van Ierland, Zuid-Frankrijk, Bretagne. Anders gezegd: die belangrijke rol van infrastructuur maakt

de huidige pelgrimage een brede weg voor vooral welvarende witte Europeanen met geld en vrije tijd....

2.4.2. Enige observaties van 'balans en perspectief' door John Eade op de slotbijeenkomst²⁹

We vroegen John Eade om vanuit zijn expertise op het gebied van internationaal pelgrimage-onderzoek in tien minuten in te gaan op drie aspecten die samen een eerste balans en perspectief op ons project werpen: Welke overeenkomsten zijn er in Europa op het terrein van actuele pelgrimage? En welke verschillen zijn er tussen landen of regio's? En wat zijn relevante lenzen om naar de ontwikkelingen op pelgrimagegebied te kijken?

Overeenkomsten

Wat betreft overeenkomsten signaleert Eade zes aspecten. Algemeen is er de diversiteit aan motieven voor pelgrimeren. Ook zien we overal een snelle opkomst van het verschijnsel, waarbij de *camino* algemeen een *brand*, een model is. Voorts is er een afname van de rol en invloed van christelijke kerkelijke instituties. Dat geldt voor de rooms-katholieke kerk, maar ook voor de reformatorische tradities (Anglicaans, Luthers, Calvinistisch). Daarnaast is er de opkomende rol van seculiere instituties zoals Ngo's (UNESCO), de EU, allerlei erfgoed instituties als de National Trust, maar ook kleinere gremia als landeigenaren, lokale en regionale organisaties. Meer en meer krijgen we in pelgrimage-onderzoek oog voor politieke en economische dimensies. En tot slot speelt overal in Europa de verandering van het platteland vooral door ontvolking van de regio een rol. Pelgrimage krijgt hier de rol van een soort van tegenbeweging om de levensvatbaarheid, leefbaarheid en identiteit van regio's te handhaven of te versterken.

Verschillen

Wat betreft verschillen noemt Eade drie grote clusters.

- Hoewel dus vrij algemeen de invloed van de *camino* groot is dienen we op te passen met het gebruik van de term *caminoization* volgens Eade. Die impact van de *camino* verschilt sterk per land en is bijvoorbeeld in Spanje heel anders dan in Scandinavië. Het mag niet beschouwd worden als een universeel concept.
- Als tweede is de rol van de kerken erg verschillend per land. In Ierland of ook Litouwen is het beslist een niet te onderschatten kracht als het gaat om pelgrimages. Ook in de UK is de rol van kathedralen bij de renaissance van pelgrimage groot door het opnieuw presenteren van *shrines*. Denk ook aan de *Francigena* route in en naar Italië.

²⁹ Vgl. <https://youtu.be/PIkIuWErDW4>; zie voor Engelse aantekeningen van Eade in Bijlage A.

- Als derde piste noemt Eade de discussie over doel en reis als bepalend aspect van de pelgrimage. Hier past nuance in zijn ogen. We moeten de pelgrimages waar de reis bepalend is niet overschatten. Zeker als het om aantallen gaat is de traditionele pelgrimage/bedevaart waar het devotieel vertoeven op de heilige plaats domineert verreweg het grootst qua aantrekkingskracht. Denk aan Lourdes, Assisi.

Lenzen of perspectieven

Tot slot noemt Eade enkele perspectieven om te kijken naar actuele ontwikkelingen in Europa. Allereerst moeten we oog hebben voor de dynamiek, complexiteit en ambivalenties van pelgrimage in het huidige Europa. Alleen een multiperspectivistische benadering past hier. Pelgrimage is vooral een open ruimte. Nogmaals bepleit Eade een benadering waar men oog heeft voor economische en institutionele dimensies zoals de rol van de toerisme-industrie. Bij pelgrimage zijn individuele keuzes meer dan vroeger relevant. Tot slot wijst hij op de sterke tendens om ook natuur en landschap als een eigen vorm van *agency* te zien. Landschap, heuvels, bergen, bossen, bronnen, rivieren, de zee zijn een eigen stem. Dat sluit direct aan bij de groeiende eco- of milieudimensie van pelgrimeren.

3. In the Footsteps of the Camino

Preliminary Analysis of Current Pilgrimage Routes in Europe³⁰

Paul Post made an initial analysis of pilgrimage dynamics on the basis of the project material, as well as much other relevant data and many source materials. That extensive academic essay is presented separately as *Camino Cahier 6b* but is directly linked to this report on the *Re-inventing pilgrimage in Europe* project. An English summary of this essay is included in this publication. The analysis included in this report is a thematic reflection on current developments in the field of pilgrimage in Europe. Three major thematic fields are central to it: the impact of the rise in popularity of the Camino, a widespread emerging hiking and walking culture and the role of religion and spirituality.

3.1. From Place to Route

A first step in discussing the current situation of pilgrimage in Europe is to look at the available data. It immediately becomes apparent that, in terms of dynamics of pilgrimage, we are in a transitional situation which can be seen, in particular, as a transition from a focus on pilgrimage places to pilgrimage routes and paths. This is a shift that is only partially reflected in research.

This shift is closely linked to the steep rise of the Camino to Santiago de Compostela since the 1990s. Interest in traditional (Roman Catholic) pilgrimage sites is declining in academia, while many regional pilgrimage sites have long since deteriorated, beginning in the 1960s. Nevertheless, pilgrimage research is flourishing globally, but without a focus on traditional Christian pilgrimage sites. Instead, it broadly focuses on the phenomenon of pilgrimage in a variety of religious traditions, and interest in new, often non-religious appropriations of ritual. The Camino is both the theme of and a model for the shift from place to journey in pilgrimage. The dominant position of the Camino and the shift in the pilgrimage profile with emphasis on the route were confirmed in almost all the interviews and other materials comprising the project.

In conjunction with the appearance and rise of the Camino, which we refer to as *caminoization*, is an emergent type of pilgrimage inventory that replaces ethnographic or historical pilgrimage inventory: the pilgrimage guide (Fr. *guide*, G. *Führer*). In a first phase these guides provide an overview of pilgrimage places for a culturally and religiously interested travelling public and in a next phase routes for a country, a region, Europe or even the world for the general walking and hiking public.

³⁰ This is a English summary of the academic essay published as *Camino Cahier 6B*: P. POST: *In het spoor van de camino. Verkenning van hedendaagse pelgrimsroutes in Europa* (= Camino Cahier 6b) (Camino Academie 2022). We refer to that publication for references and the bibliography.

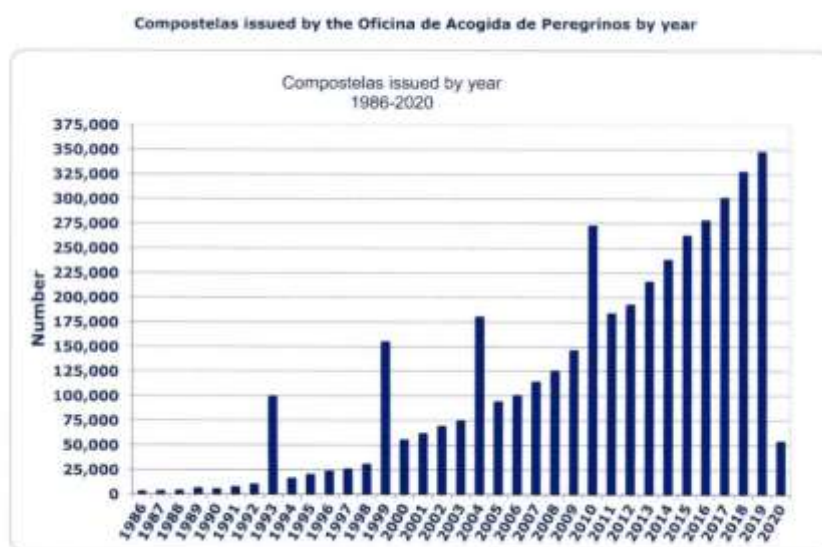
3.2. Sources and Data

As far as an overview of current European pilgrimage paths is concerned, there are, as far as we know, no major current scientific inventory of them or descriptive national or European studies. We can, however, collect data about them indirectly through many eclectic sources. Following is a brief overview of this data:

Camino Data

We have relatively hard figures for the Camino. The general picture of the rise of the Camino is well known and has been sketched out several times. In short, it involves a steady rise from the 1990s with peaks in the Holy Years. The decline from 2019 is, of course, due to the novel coronavirus pandemic. In 2019, there were nearly 348,000 officially registered Camino pilgrims.

Regarding the pilgrims' European countries of origin, Spain, along with other Catholic countries such as Italy and Poland, dominates, as does the Netherlands. Nonetheless, we also see pilgrims from Scandinavian and Eastern European countries.

1993, 1999, 2004 and 2010 were Holy Years. The next Holy Year is 2021.

Year	Count	Year	Count	Year	Count
1986	2,491	1998	30,126	2010	272,412
1987	2,905	1999	154,613	2011	183,504
1988	3,501	2000	55,004	2012	192,426
1989	5,760	2001	61,418	2013	215,929
1990	4,918	2002	68,952	2014	237,799
1991	7,274	2003	74,614	2015	262,458
1992	9,764	2004	179,944	2016	277,913
1993	99,436	2005	93,924	2017	301,006
1994	15,863	2006	100,377	2018	327,378
1995	19,821	2007	114,026	2019	347,578
1996	23,218	2008	125,141	2020	53,905
1997	25,179	2009	145,877		

Camino-statistics: <https://americanpilgrims.org/statistics/> (accessed Dec. 2021)

Traditional Pilgrimage Sites

John Eade, in his review of our material at the closing meeting, rightly notes that we must nevertheless put the Camino figures into perspective in the sense that they compare poorly with the figures for major Christian pilgrimage sites in Europe. Before the COVID-19 pandemic, Fátima received 6.3 million pilgrims per year, Lourdes 6 million, Medjugorje approximately 1 million, Banneux about 700,000 and Beauraing around 150,000, to name just a few of the many still-flourishing sites. Two interesting developments are currently being observed at all of these sites: in addition to visiting through organised group travel, people are more often visiting independently, and their journeys are increasingly taking on the characteristics of pilgrimages.

Guides

The many overviews and descriptions of walking routes and trails across Europe provided us with another source through which to find descriptions of pilgrim routes with often detailed data about their origins, development and uses. Sometimes, these pilgrimage guides are designated for a region and other times for a country, Europe or even the entire world.

Two of the guides that played a role in the interviews are discussed separately. French (internet) journalist Fabienne Bodan produced two significant pilgrimage route guides, the first for the world (2018, 800 *chemins* in five continents) and the other for Europe (2019, 800 *chemins* in 28 countries). Neither guide is a scientific project and thus contains little elaboration of concepts or reasoning concerning them (e.g. what exactly are the criteria for inclusion as “chemin de pèlerinage”?) and does not include an introduction with a background or an objective. In the European guide, Bodan often indicates when a route was created. These data confirm the picture that we saw in our Dutch project on new pilgrim paths: many pilgrim routes emerged in the 1990s with a clear growth spurt around 2013 (especially after 2015 in the Netherlands). According to Bodan, the peak in 2013 data is mainly due to new routes in Eastern European and Scandinavian countries.

Another guide is *Britain's Pilgrim Places* by Nick Mayhew-Smith and Guy Hayward (2020). This UK guide also marks a growing interest in pilgrimage routes. Pilgrimage places are presented as part of a web of more than 100 pilgrimage routes and paths, mainly those of the *British Pilgrimage Trust* (BPT). A major difference between it and the Bodan guide is the better quality of the documentation related to the sacred sites and routes (e.g. historical, architectural, hagiographic and ritual information).

Empirical Data

A subsequent overview of eclectic data sources notes recent social science research and publications that provide empirical data on pilgrimages in Europe. A reference is made, for example, to an Austrian research project by Helmut Eberhart (Graz, 2001–2003), which he cites in the project interview, indicating the presence of pilgrimage activities in almost all the parishes in the survey and notes how this presence is a recent development that began in the 1970s and rose sharply from 1990 to 2000.

Much empirical research focuses on the motives and profiles of the modern pilgrim. The majority of it focuses on the Camino, but there are also studies on Olav's Paths, the Ignatian Way and other routes. The data are difficult to compare because they reflect different perspectives. A study may concern a specific (and therefore limited) population (e.g. youth, a specific country and a specific religious profile) or a specific interest (e.g. faith development, the ability to learn from it, and healing and well-being). Most polls come from leisure and tourism studies. The research design varies widely, but few projects combine quantitative surveys with qualitative research through interviews and fieldwork.

Two polls concerning the motives of modern pilgrims, which clearly show similarities and differences between each other, are briefly cited in the essay. In a Camino study published in 2014, motivational factors, such as religious growth, spiritual growth, sensation seeking (e.g. adventure), a search for life direction, community and religious devotion, emerged. Of these, spiritual growth and sensation scored the highest and devotion the lowest. In a tourism study published in 2020 on the Olav Path from Oslo to Trondheim, motivational categories are ranked (highest to lowest) as follows: moving in nature, slow travel, nature, the inner me, meeting the locals/local heritage, the religious me, being in solitude and, finally, hiking together.

Numen

The special issue of *Numen* on current pilgrimages in Northern Europe (Scotland, Ireland, Scandinavia and the Baltic States) from 2020 is valuable for the analysis of the project material. It focuses on the caminoization of pilgrimages and, in connection with this, traditionalization and heritagization.

BRIC-19

The COVID-19 pandemic was the stimulus for many current, practically oriented multidisciplinary research projects. An example in which pilgrimage also plays a role is the project *British Ritual Innovation under Covid-19* (BRIC-19), undertaken by the universities of Manchester and Chester, for which a final report was published in September 2021. In that broader context of ritual innovation projects, attention was also paid to virtual pilgrimage and the reception of BPT routes.

General Pilgrimage Research

Finally, it is worth briefly noting pilgrimage research in general. It is striking, on the one hand, that pilgrimage studies have become a multidisciplinary or interdisciplinary cluster at the intersection of social science, culture studies, religion and ritual studies, and on the other hand, that they have become part of such clusters as the study of healing, sports, leisure, tourism, place and space, cultural management, religion, ritual, heritage, interreligious contacts, migration and superdiversity.

The current pilgrimages in Europe come into the picture in terms of agency, motives and processes of change and dynamics. Nevertheless, as previously mentioned, a systematic inventory of data concerning new pilgrim routes answering questions, such as “which,” “where,” “by whom,” “when” and “by how many,” is largely lacking. Moreover, only a few researchers have focused their studies on both new emerging pilgrimage sites and traditional pilgrimages (e.g. Eade and Margry).

Two major themes are then discussed extensively in the analysis of the project material, followed by a number of subthemes derived from them: caminoization and the role of religion in current pilgrimage

3.3. Caminoization

The first theme, caminoization, is integral to our analyzing of current pilgrimage dynamics. The concept of caminoization enables us to identify a series of fundamental aspects and dimensions of these dynamics.

As a general description, caminoization denotes the strong influence and impact of the Camino to Santiago de Compostela, which has been revived since the 1990s, on walking (and to a much lesser extent cycling) routes presented and appropriated as pilgrim paths. The popular Camino functions as a script or scenario, a format, or a mould or model, according to which other paths are designed and experienced. This description forms the basis of an elaboration via seven notes that more broadly reflect the dynamics of current European pilgrimages:

Current Process

Caminoization first indicates a process. It is a modern process with cultural, ritual religious/spiritual dimensions. As noted in the special issue of *Numen*, where caminoization is a central concept, a close relationship exists between caminoization and heritagization and traditionalization. From another perspective, processes such as “touristization” (of pilgrimage or of religion) and “pilgrimization” (of travel, tourism or religion) are also related and relevant.

In addition to referring to a process, caminoization encompasses manufacturability. It is not an elusive abstract process that happens to us; it is, to a large extent, a human-made construction. In that light, one could also speak of “caminoification.”

Hiking Culture

Another important aspect of the caminoization process is that it carries the assumption that the Camino influenced something. This assumption is where the popular walking and hiking culture comes in. Parallel to what we discovered in the Dutch situation, we see in many parts of Europe that pilgrim paths, as long-distance routes, are closely linked to a popular walking, hiking or tracking culture.

Transfer

Caminoization indicates a process of transferring—of importing and reconceptualising or of transplanting and translating. It is important to note that not an original (medieval) version of the Camino is imported and transferred, but rather a version that has already been transferred to the present, namely the Camino that was revitalised in the 1990s, especially in the form of the Camino Francés. In this respect, we can speak of the transfer of a transfer.

The role of Camino veterans who returned from their Camino experience to become ambassadors for the Camino by introducing its format in their respective homes is important. Many organisations, notably the Saint James Societies that has been established in almost all European countries since the 1990s, play a role in spreading the Camino format. There is also the influence of books, films, documentaries and travel reports. The role of path guides and guidebooks, which are standard on pilgrims’ paths, deserves a separate mention.

Change of Context

Ritual transfer, such as caminoization, involves two changes in context: a change of place and time. Caminoization transfers various aspects of the Camino to other pilgrimage sites and paths, resulting in a change in spatial and time contexts. The related processes of heritagization and traditionalization are also significant here.

Two Dimensions of Caminoization

The authors who work with the concept of caminoization typically note two dimensions: a formal external dimension and an internal dimension that is more focused on the overall profile and experience. Often, though, both dimensions of caminoization are combined.

- Many see the process of caminoization manifested in a range of external, physical and material features. A pilgrimage route is typically marked by symbols. These are often inspired

by the shell of the original Camino. Other material elements could be a passport marking the walker as a pilgrim, a proof of walking by collecting stamps along the way, a certificate at the end of the route inspired by the *compostela* one receives in Santiago, stops along the way inspired by the Camino *refugios* or various rituals that indicate the spiritual character of the pilgrimage. One may also think of the role of Saint James churches and chapels along the way.

- Others note a more internal dimension of the experience of caminoization through an emphasis on the sacred and spiritual character of the route. It is first about the profile of the pilgrimage route itself; therefore, the destination is not as significant as the journey. The physical effort of walking is another significant aspect; experiences and encounters, such as those with nature and the landscape, are important; and, as previously mentioned, so are interactions with the past and tradition. The transformative nature of the tour is often noted, and the element of healing, of beneficial walking that is good for the body and mind, is part of the Camino profile.

Forms of Caminoization

Ultimately, the process of caminoization occurs on concrete routes. We can distinguish three basic forms of routes:

- The first includes routes (often called “ways” or “Caminos”) that have a direct relationship with the Camino to Santiago. These routes may be connecting paths that lead to a recognised historical route of the Camino (often the Camino Francés).
- A second form includes paths and routes that stand alone but are caminoized. The Olav Path, or better, the plural, Olav Ways, is/are an example/examples of this, but there are many pilgrimage routes that do not end in Santiago but have many characteristics of the caminoization process.
- The third form includes a range of mixed forms. These routes are linked to Santiago and Saint James but maintain independent characteristics.

In the Footsteps of the Camino

Caminoization is ambivalent in character. While the Camino influences many current pilgrimage routes that have been rediscovered or newly developed over Europe, these routes hold individual characteristics in terms of landscape, population, walkers and pilgrims, the historical context of related stories and monuments. All these routes and paths are on track with the Camino, in the footsteps of the Camino.

3.4. About Religion and Current Pilgrimage

An ambivalent picture of the role of religion emerged from the interviews. Many interlocutors stress that the role of religion has changed from that of the past and has become marginal or even largely absent. Yet religion, including its institutional form, is constantly present.

This theme of religion is further explored through a series of observations, each with a specific interpretation of “religion” or “religiosity.” Many of these observations depend on how one defines religion. Accordingly, a ritual–sacral domain is introduced that has institutional religion (the traditional religious sacred) at one extreme and a more diffusely individual-oriented spirituality or religiosity (the spiritual sacred) at the other.

A Changing Picture of Religion

If we look at the overall situation of religion and pilgrims in European countries, an interesting variant picture appears. Pilgrimages are approached and experienced differently depending on the country because of the role of institutional religion.

In countries where religion has been strongly determined by the Reformation, such as the Scandinavian countries and the UK, there is clearly a renaissance or rehabilitation of pilgrimage. For a long time, pilgrimage in these countries was part of a banished old form of religion: Catholicism. It was only recently that pilgrimage could be discussed and practiced without being immediately associated with “obsolete” Catholic rituals.

In Catholic countries, as well as in mixed Catholic and Protestant regions, such as Switzerland and Germany, another aspect is impacting pilgrimage. For a long time, pilgrimage was part of a para-ritual repertoire referred to as folk religiosity or popular religious or devotional culture. In the context of the Liturgical Movement and the liturgical changes after the Second Vatican Council, a fierce debate arose not only in Europe but also in Asia and Latin America about this repertoire, especially in relation to what was seen as the church’s main sacramental repertoire. In the 1970s and the 1980s, in particular, there was heated controversy over the appreciation of pilgrimages. While the renewal movement argued for a reorganisation of the para-liturgical repertoire, which some claimed was outright “pagan,” proponents defended pilgrimage as an appropriate non-elitist close-to-the-people repertoire for large groups in the margins. Nevertheless, in the broader context of social, religious and ritual change, many regional smaller pilgrimage sites in Europe have not been attractive since the 1960s.

If we focus on the Netherlands and Flanders, we see an interesting picture set against the background of what we sketched above. In Flanders, pilgrimage is still linked to the church and that is why many people do not want to get involved in it when it is labelled as pilgrimage. In the Netherlands, the situation is distinctive. Here we have passed the phase of distrust and also that of rehabilitation as in the UK and Scandinavia. Walking and pilgriming intersect, and on pilgrim routes open-minded people seek contact with ecclesiastical and religious elements and partners.

Religiosity and Spirituality

In addition to the discussed elements of ecclesiastical institutional religion, the other side of our ritual–sacral domain holds a particularly important role in newly emerged pilgrim paths: that of religiosity and spirituality. Instead of experiencing sacredness in an institutionally anchored way, there is now a more intuitive, individual experience of the sacred that is expressed through the spirituality of nature and the landscape and through solidarity and community. Walking itself is an important medium as an embodied ritual activity. Spirituality pilgrimages sometimes have links to new “syncretic” religious movements, such as (neo)paganism, which involve processes of Celtization or pre-Christian references and can also be embedded in an ecclesiastical or generally religious context, sometimes even through new forms of pilgrimage theology.

Pilgrimage as Pastoral and Missionary Strategies

Many churches and congregations, especially at the local and regional levels, have viewed the emerging interest in pilgrimage as a pastoral and missionary strategy. It is a triad with interaction and overlap of the following three strategies:

- First, pilgrimage is used as an instrument for deepening faith and catechesis.
- Second, it is employed to restore the often lost relationship between religion and culture and society, to be (again) present and relevant in the world. In the UK, this relationship and becoming relevant is expressed by terminology such as “bridging” and “fresh expression.”
- Third, there is an ideological or theological approach. Through pilgrimage, a certain religious spirituality is promoted that is considered relevant for church life, theology and liturgy.

We see this strategic triad widely reflected in different ways across Europe.

Pilgrims with a Mission

A final religious form of pilgrimage has a direct link with what we, as the Camino Academy, discussed earlier as the tendency to walk “with a mission” and with what will be discussed later under the heading of “pilgrim activism.” An example of pilgrimage with a mission is the commitment to interfaith dialogue, particularly a peaceful dialogue with Islam. There are also ecclesiastical, religiously inspired pilgrimage walks concerning migrants or the environment that express solidarity and protest.

3.5. From Place-Oriented to Journey-Oriented Pilgrimage

The *Re-inventing Pilgrimage in Europe* project suggests that the current pilgrimage dynamics in Europe can be characterised as a development from a place- to journey-oriented pilgrimage. Although the traditional Catholic places of pilgrimage, such as Lourdes and Fátima, remain important in the new millennium, partly due to caminoization, the format of the pilgrimage focuses on the way and the journey of the pilgrim. Traditional pilgrimage represents a model in which the ritual and devotional focus is on the holy place. Modern pilgrimage stands for the model in which the ritual focus is on the road and the journey.

However, there are some important caveats:

First, it is a misconception to make the contrast of place and journey in pilgrimage so sharp that in the traditional pilgrimage, the journey is unimportant. Quod non. In fact, in a traditional pilgrimage, the journey back and forth, whether in one's region or far away, is often part of the pilgrimage ritual. Usually, the journey involves group events, such as the departure and farewell from home, as well as the homecoming, which often hold ritual marking.

- Second, the traditional pilgrimage site itself is not a massively concentrated point of destination. The sacred place is ritually laid out over numerous places. In addition to the central sacred place (a shrine with a cult object), pilgrims focus their attention on many places and spaces. In other words, in traditional places of pilgrimage, there is also considerable movement involving coming and going, and there are journeys and roads.

- A third caveat focuses on the “modern” pilgrimage. The way may be central, but the pilgrimage, even in its current caminoized form, does not exist without places, sacred or otherwise.

- A fourth element is the interesting fact that researchers have observed how, in the newly emerged pilgrim paths, the route is also a “place and space,” a location or a “serial site” to use the terminology of the *UNESCO World Heritage List* on which the revitalised Camino has been included since 1993. The road becomes a “dramatic space,” a place for encounters, experiences and stories. Especially for connecting special places along the way, the road itself becomes a special space, and the contrast between place and way is put into perspective.

- Another note on the intrinsic contrast of place–way oriented pilgrimage concerns the role of saints. There, too, is a similarity rather than a distinction. Pilgrimages, old and new, are traditionally connected with saints. As can be seen from pilgrim guides and hagiographies, these saints provide a narrative framework for the journey and the place. In recent years, one can find a strong connection with saints on new pilgrimage paths in Europe. In many ways, saints in these new settings take on the role of narrative frameworks.

- In a penultimate remark is referred to the phenomenon of cyberpilgrimage. In online pilgrimage, the question of a dichotomy between place and journey is transcended. The experience of space and time on the journey and at the place must be evoked virtually.

- As a final note, a reference is made to a phenomenon in which journey and destination or place coincide: the labyrinth or the maze. There is a long tradition of a relationship between pilgrimages and labyrinths. Labyrinths (old or new) also often play an important role in new pilgrimage routes. They offer a means of spiritual pilgrimage (a meditative parcours), but are at the same time sacred places themselves. Labyrinths, which cover the range from acting as metaphors for the path or course of life to serving as esoteric rites, are often surrounded by stories and myths.

3.6. “Pagan” Pilgrimages

A clear voice against the dominant position of the road and the journey in current pilgrimages arises from the “pagan” pilgrimage. The landscape, nature and places in nature play a dynamic role in the context of a broader neo-paganistic movement. The term “pilgrimage” is often avoided. People prefer to speak of “sacred journeys” because pilgrimage has too many Christian and ecclesiastical connotations, even though pagan pilgrimages often involve visiting the same places that Catholic pilgrimages do, and there is also some overlap in ritual practices. These pagan sacred journeys involve a reframing and re-storying of the sacred landscape of wells, trees, rivers, stones and rocks. These places are reclaimed and connected with personal stories and experiences, as well as stories and symbols from the pre-Christian, often Celtic tradition.

Elements of this pagan pilgrimage movement can be found in many new pilgrimage paths. John Eade points to the important perspective that nature and landscape do not form a kind of scenery or décor, but are agents themselves. Hence, there is an important correction here to the anthropocentric character of our rituals and spirituality in that nature and landscape are full-fledged partners in the ritual of pilgrimage.

3.7. Initiators

Various interviews deal with the initiators of new pilgrim routes. The following can be noted in this regard:

- First, there are the institutions. We already mentioned the various Saint James Societies that originated in many countries from the 1990s onwards and that have strongly influenced the creation and maintenance of pilgrim paths. These Camino-oriented societies and associations have interacted with various other forums in the tourism field and the long-distance hiking community. We see a relationship with tourism offices throughout Europe and a range of heritage and nature organisations, which are sought-after partners in the development and maintenance of pilgrimage routes that clearly emphasize local and regional networks. We have already outlined the role of church congregations and parishes.

The character of pilgrimage institutions differs greatly from country to country. In England, due to the BPT, formally established in 2014, but having a longer history, there is a more

centralised national organisational structure paralleling the role of the *National Trust*, the *National Trails*, *The Ramblers Association* and many other institutions responsible for the country's extensive network of trails, walks and ways. In Scotland, which has the *Scottish Pilgrim Routes Forum*, the structure of pilgrimage institutions is much more decentralised. And in all these “pilgrimage hubs and clubs” volunteers, as Eade argues, are the cornerstone.

- In addition, there are individuals who are usually in direct connection with pilgrimage associations and institutions. All over Europe, people take the lead, sometimes alone and sometimes with one or more kindred souls, to create one or more pilgrimage routes. Usually, though, there is an interaction between individual initiatives and organisations and groups. Both Pénicaud and Eade speak of “entrepreneurs” in this regard. That term has a double meaning. It can refer to cultural-ritual entrepreneurship but also to commercial entrepreneurship. We see both dimensions of entrepreneurship among the developers of pilgrim routes.

3.8. Authenticity, Identity and Authority

The triad of authenticity, identity and authority is an important theme in current pilgrimage studies. There is the ongoing question of establishing the authenticity and identity of a pilgrim path. These can be determined in a range of ways: through the name of the route, through a logo serving as a signpost (and discussions and arguments about simply copying a certain logo, often the official Camino shell logo), through historical references and stories. Authority is an important factor in achieving authenticity and identity through various means. It may be the authorities associated with the aforementioned initiators who establish and monitor boundaries and frameworks. This is the role that many Saint James Societies play, which in many ways are dependent on the “central authority” in Santiago. Yet pilgrims themselves are also an authority guarding a path's identity. One wants to distinguish oneself from a random, long-distance rambler or hiker by certain rites and symbols. Pilgrims are their own authority, and they simultaneously “measure up” fellow walkers and/or pilgrims.

A current theme in circles of pilgrim organisations and researchers is the question of the relationship between long multi-day routes and short walks that present themselves as pilgrimages. Is walking a pilgrimage path always a “pilgrimage”? Should not a distinction be made between short “themed pilgrimage walks” and long “real” pilgrimage routes?

3.9. A Web of Paths and Ways

It is important to note that pilgrim paths are not isolated routes but are part of a complex network of lines with nodes, crossroads, intersections and overlap. Every hiker in Europe will recognise that the path one follows is constantly crossing or joining other paths. The European pilgrimage paths are indeed part of a dense web of paths. Pilgrimage trails cross and join nature trails, long-distance footpaths, the *grandes routes* or *grandes randonnées* (GR), heritage

trails, and so forth. There are also paths that one will not find in guidebooks or on maps. These are the paths of farmers and shepherds, and everywhere, especially on the borders of Europe and other border regions, there are shortcuts: still-existing smuggling paths and the routes that refugees follow. The paths of the pilgrim-walker sometimes cross those of the refugee-migrant.

3.10. Pilgrim Activism

Pilgrimage in Europe is increasingly a means of expressing critical engagement, of raising issues and of expressing anger and solidarity.

Many pilgrims display a critical, activist attitude in that they step out of the rat race of modern Western society to seek “slow paths,” to respect a body that is made for four kilometres per hour, to cherish silence, to meet other people and to pursue simplicity. For many, the pilgrimage is a pause from everyday life. Pilgrims often want to draw attention to certain topics.

In many places, the pilgrimage movement intersects with the climate movement. Since the Climate Summit in Paris in 2015, there have been “climate pilgrims” making “climate pilgrimages” to such summits that, along with the *European Green Pilgrimage Network* and other initiatives, reflect a current eco-friendly or green trend within European pilgrimages.

In Norwegian pilgrimage paths (e.g. the Olav Ways), we see how a range of themes are put on the agenda: the environment, the economic system of consumer society, the oil and gas industry, migration and diversity (cultural and sexual, e.g. LGBTI+ rights), and politics concerning national identity, right-wing activism and terrorism.

A final theme that is veiled yet widely present among pilgrimage paths is that a pilgrim path brings attention to a region and its countryside as rural regions that are typically marginal zones. Pilgrim paths draw attention to the regions in which they are located, bring them to life and grant them self-awareness by indicating their history and the value of their landscape and nature. There is a long tradition of devotional rituals and pilgrimages associated with rural areas, regions that are often forgotten and neglected in many respects by urban centres.

“Margin” has a multidimensional meaning in pilgrimage: it implies ritual repertoires (pilgrimage as a popular devotional religious ritual of the margin) and reflects not just geographical circumstances but socio-economic and personal circumstances as well. On a personal level, margins play a role in pilgrimage in that a pilgrim leaves the centre of his or her life, home, work, family and friends, and moves elsewhere, thus entering the margins of his or her life. It is precisely this withdrawal from one’s centre that creates the relationship between pilgrimage and spirituality, as well as tourism.

Geographical margins also play an important role in hiking culture. Hikers look for regions outside cities. In remote regions, one may find “pagan” sacred sites (wells, trees, rocks and

hills) that have often been Christianized. Therefore, geographic and social margins are linked to marginal pagan repertoires, which are currently being revitalised on many sites.

Many newly emerged pilgrimage ways provide their respective regions with self-awareness by pointing out regional history and the value of the landscape and nature. The margins of the region become symbolic, ritual and economic capital, largely thanks to the climate change movement.

3.11. Finally: A Characterisation of Profiles and Motives

New pilgrimage routes are emerging over Europe in the footsteps of the Camino, especially after 2013, as attractive thematic walking and hiking routes. The label “pilgrimage” represents a certain profile and added value. Based on the European material in the Camino Academy project, the profile of current pilgrimage paths can be described as complex and layered. This multi-layered profile can be outlined via a set of keywords:

- Walking and running as a sporting activity and as a popular leisure activity (keywords: pilgrimage as a thematic form of walking, walking culture, tourism, leisure culture, physical sporting performance, well-being, healing, the experience of one’s own body).
- Religion, spirituality and “search for meaning” in the broad sense of the term (keywords: walking with a plus, reflecting on the meaning of life, introspection, encounters with others, nature).
- Interest in culture, monuments and history (stepping in the footsteps of past pilgrims, the value of religious tradition, heritage, discovering one’s own religious past, “routes with roots”).
- Interest in nature and landscape (keywords: really being “outside,” “slow ways” without asphalt, experiencing the landscape).
- Expression of regional identity (keywords: “outside” is mainly outside the city, discovering unknown regions, “meet the locals,” the region presents itself via landscape through pilgrim routes, monuments and language (dialect), tourism).
- And a certain activism: people often walk with a mission for a good cause (for attention to marginal zones, for climate change, various diseases (pilgrims as a form of sponsored walk is clearly on the rise), refugees, the conservation of nature, against discrimination).

The essay, with an analysis of the European project material, concludes with an old Irish travel blessing. We also end this summary with this text. Originally in Gaelic and attributed to Saint Patrick himself, the English version is as follows:

May the road rise up to meet you.
May the wind be always at your back.
May the sun shine warm upon your face;
the rain fall soft upon your fields and until we meet again,
may God hold you in the palm of his hand.³¹

³¹ NICK MAYHEW-SMITH with SARAH BRUSH: *Landscape liturgies. Resources to celebrate and bless the earth* (London 2021) 194.

BIJLAGEN

A. Notities van John Eade voor de bijdrage aan de slotbijeenkomst van het project *Reinventing Pilgrimage in Europe, 19 november 2021*³²

Similarities

General context

(a) Economic and Political Changes

- increasing affluence as national economies recovered from the devastation of war linked to the growth of leisure time (free weekends, guaranteed holidays) and consumer goods (clothes, radio and television, cars);
- people migrating for work or to live abroad (growth of the Spanish costas);
- migration from the countryside to urban centres linked to urbanisation and rural depopulation;
- growth of travel and tourism industry and diversification of tourism markets (package tours and independent travel, city breaks and urban tourism, walking tours and rural tourism involving small groups walking or travelling by car, coach and train);
- widening range of tourism accommodation and low cost flights;
- growth of an increasingly globalised mass media where information, images and goods flow across national borders supported through the internet since the 1980s as ownership of mobile phones, cameras, ipads widens;
- Development of European networks through the emergence of the European Union in W. Europe and its expansion into central and south-eastern Europe after 1989 after the collapse of socialist states; the revitalisation of the camino and the expansion of routes supported by the European Council.

(b) Social and Cultural Changes

- people living longer (Third Age) and healthier, growth of early retirement;
- growth in literacy, increasing proportion of people entering national structures of higher education
- cultural change with decline of participation in institutional Christian practices, increase in individual 'pick and mix' spirituality, growth of religious diversity (Pentecostal, Hindu, Muslim, Buddhist etc);

³² Vgl. video: <https://youtu.be/PIkIuWErDW4>.

- increasing interest in heritage and history at various levels (local, regional, national and international) linked to notions of authenticity and interest in unified essences (European, national, religious).
- Authenticity seen as a direct sensual engagement with 'nature' so that walking as a slow bodily process is valued above travelling by a cycle, car, coach, train or plane.

(c) Growth of pilgrimage routes and walking

- These general changes have played a crucial role in widening the interpretation of 'pilgrimage' beyond institutional Christianity in the European region and the growth of what might be defined as 'spiritual' or 'secular' pilgrimage;
- 'authentic pilgrimage' increasingly understood in terms of walking the route rather than what happens at the destination;
- The camino routes to Santiago illustrate very well the changes outlined above and the widening interpretation of 'pilgrimage' with some people bypassing Santiago altogether and ending their journey at Finisterra;
- Pilgrimage routes have revived in areas of northern Europe where the Protestant Reformation during the 16th and 17th century led to the destruction of pilgrimage shrines and the rapid decline of those travelling on pilgrimage;
- This revival has led to the (re)invention of routes where route organisers and promoters are adopting the camino practice of way marking and pilgrimage passports and trying to improve the infrastructure of these routes through forging links with local hostels and hotels, farmers, tourism agencies and NGOs;
- The camino has become a highly influential model not only in Europe but internationally - in Japan and Brazil, for example.

Looking beyond the similarities

- Focus on the growth of walking, the proliferation of routes and the influence of the camino and 'caminoisation' can divert attention away from local differences, institutional adaptation, the continuing attraction of destinations and new avenues for exploration.

(a) Local and national particularities

- Local differences – *Die Vierbergelauf* is a local Austrian tradition which began in the 16th century and despite changing in character is still attracts a primarily local range of participants;
- National identity and the Olaf route – the revival of routes to Trondheim cathedral and its association with Saint/King Olaf is associated with notions of Norwegian cultural tradition and nation-state belonging despite attracting an international range of walkers from Denmark, Germany and Sweden;

- National identity and Celtic revivalism – in Ireland the development of routes has been influenced by the camino but also by notions of local and national cultural authenticity associated with Celtic Christianity and Gaelic; promotion of local routes, community belonging and fun.
- Reaction against the camino – Via Francigena attracts those who perceive the camino as too commercialised and desire local heritage and traditions.

(b) Invention of local and national particularities

- Local and national ‘traditions’ are invented and can, therefore, change reflecting the economic, political, social and cultural changes outlined above.
- Increasing cultural diversity linked to global migration encouraging multicultural pilgrimage – in France the Seven Sleepers pilgrimage attracts Muslims and in England the route invented by the Pilgrim Paths book seeks to link places associated with Islam, Buddhism, Hinduism and the Quakers.
- Hostility to multiculturalism associated with beliefs in national ‘purity’ and authenticity encourages the contestation of these inventions – Norway example of Far Right appropriations of St Olav and Crusader history, protests by N. Irish demonstrators against ‘Papist’ Anglican procession to Marian shrine in Walsingham, England.

(c) Pilgrimage destinations and institutional change

- Interpreting ‘authentic pilgrimage’ in terms of walking routes rather than what happens at destinations is overstating what is actually happening. Far more people visit and stay at destinations, however briefly, than walk the routes. Furthermore, walkers move between destinations along the route as well as complete their journeys at a final destination.
- Those based at final pilgrimage destinations have adapted to the changing interests and needs of visitors for centuries. In England, for example, pilgrimage shrines destroyed during the Reformation have been reinvented together with ritual practices such as ceremonies and prayers. Local shops, hotels, cafes and restaurants can join in this reinvention through signage and other forms of branding;
- Although contemporary ‘pilgrims’ may differentiate between ‘religion’ and ‘spirituality’, those involved in institutional religion also appropriate ‘spirituality’ to signify the emotional content of ritual practices and devotion, more generally;
- This interweaving of ‘pilgrimage’ and ‘tourism, ‘religion’ and ‘spirituality’ undermines the popular assumption that pilgrims are radically different from tourists or that religion and spirituality have nothing in common. These interconnections have led scholars to deploy the analytical categories of ‘pilgrimage tourism’ and ‘religious tourism’.

New avenues for exploration

- A focus on walking can divert attention from maritime pilgrimage. The Irish, English and Norwegian case studies revealed the development of such pilgrimages and there are other examples provided by routes invented between Finland and Sweden;
- Long established, local maritime pilgrimages are also significant but are only recently attracting scholarly attention, i.e. pilgrimage to the island of Skellig Michael off Irish coast and pilgrimages from the Dalmatian mainland to island shrines;
- In terms of scholarly analysis new avenues for exploration are provided by the 'relational turn' which focuses on the agency of non-human subjects such as animals, trees, springs, places, landscapes, waterscapes, soundscapes and audioscapes;
- This perspective challenges the dominant mode of viewing 'nature' as the object of human agency. Routes and shrines are not merely the product of human endeavour, therefore, but have their own immanent existence and affect humans through the senses;
- This relational perspective reflects concern about the environment, climate change and 'indigenous communities';
- It can also encourage reflection on the impact of walking and the proliferation of routes on local environments, as well as the deleterious aspects of the development of shrines;
- This leads to consideration of who controls access to the land/seascape and is responsible for its 'stewardship'. Such consideration can encourage criticism of 'agribusiness,' EU subsidies of crop production, environmental pollution and the diminution of fish stocks, for example.
- Finally, the covid19 pandemic of 2020-2021 has had a massive impact on the European travel and tourism industry, including pilgrimage. The promoters of pilgrimage had already invested in 'virtual pilgrimage' before the pandemic but have relied on it even more heavily during 2020-2021. However, the belief in pilgrimage as a form of human mobility and contact has meant that once restrictions were lifted virtual pilgrimage declined in importance as people started to travel one more and gather together at 'sacred' sites, however broadly defined.

B. Inbreng van Ineke Albers ten aanzien van enkele van de stellingen op de slotbijeenkomst³³

Over pelgrimeren en wandelen

‘Drugs zijn voertuigen voor mensen die niet meer weten wat lopen is’, zei Bruce Chatwin ergens in de jaren tachtig. Tegenwoordig lopen de junks in heel Europa de buitengebieden plat om aan hun dopaminekick te komen. Die kick noemen ze ‘spiritualiteit’ en hun loopverslaving heet ‘pelgrimeren’.

Laten we dat fenomeen, dat zich ook in de hardloopwereld voordoet (zie bijvoorbeeld het nieuwe Nederlandse hardlooptijdschrift *Mystical Miles*) in een historisch perspectief plaatsen. Een pelgrimage is een tocht naar een heilige plaats. En met het woord ‘heilig’ bedoel ik hier dat er op die plaats iets is dat voor de pelgrim van het allerhoogste belang is, en dat een grote investering in tijd en energie, en ook het trotseren van gevaren, waard is. Wat precies dat is, bepaalt de pelgrim zelf. Hoe je de tocht maakt doet er ook niet toe. Maar het ligt natuurlijk voor de hand dat historisch gezien de grote meerderheid van de pelgrims bij gebrek aan andere vervoersmiddelen te voet reisde, hoewel boten en paarden een grotere rol speelden dan nu vaak wordt aangenomen.

Over hoe oud het ritueel van de pelgrimage precies is, zijn de onderzoekers het uiteraard oneens. Maar het komt voor in alle culturen, met andere woorden: het is een universeel menselijk verschijnsel. Sterker nog: de pelgrimage bleek zelfs niet uit te roeien in godsdiensten waarin de godheid nadrukkelijk alomtegenwoordigheid wordt toegekend en de pelgrimage welbeschouwd ketterij is.

Het moderne wandelen daarentegen is een cultureel fenomeen, niet heel oud en niet universeel menselijk. Het wandelen in de natuur kwam op in West-Europa, vooral in Engeland en Duitsland, aan het einde van de achttiende eeuw, het begin van het tijdperk van de Romantiek.

Naast een grote liefde voor de wilde natuur (dat was heel nieuw in die tijd, daarvoor werd de natuur als gevaarlijk beschouwd), koesterden de Romantici een fascinatie voor de middeleeuwen als een periode waarin de wereld nog niet was bedorven door de moderniteit, en ook voor het voorchristelijke heidendom in hun land, als een ijkpunt voor de nationale identiteit, waarvoor de belangstelling ook pas was ontwaakt. Er werden in de negentiende eeuw dan ook heidense oorsprongen verzonnen voor een hele reeks christelijke heiligdommen.

Als we binnen dit historische kader van enerzijds pelgrims en anderzijds romantische wandelaars, kijken naar de interviews dan zien we dat de geïnterviewden wel regelmatig de klassieke heiligdommen noemen (de een meer dan de ander) maar dat er nooit bij wordt gezegd waarom de pelgrims daar naartoe gaan. De apostel Jacobus speelt voor de Santiago-

³³ Zie video: <https://www.youtube.com/watch?v=5sysa4JBZCU>

gangers geen rol van betekenis, dat is bekend. Cuppen zegt letterlijk dat sommige pelgrims geen benul hebben van waar ze mee bezig zijn. De heilige plaatsen zijn vooral uitgangspunten of einddoel voor voettochten. Het in de voetsporen treden van de middeleeuwse pelgrims speelt daarentegen wel een belangrijke rol. En heel wat van die voetsporen zijn net zo denkbeeldig als de heidense oorsprong van christelijke heiligdommen, want de middeleeuwse pelgrims bleven voor de veiligheid liever een beetje in de bewoonde wereld in plaats van zich in die gevaarlijke natuur te begeven.

In het hele veld is een romantische hang naar het verleden te zien, soms tot aan het niveau van *re-enactment* aan toe. En in feite is het lopen zelf, als een imitatie van de middeleeuwse manier van pelgrimeren, al een *re-enactment*.

Ook het heidense verleden waarop de nationale *roots* worden geprojecteerd, komt in de interviews herhaaldelijk aan bod. Maegaard heeft het over een belangrijk Vikingheiligdom, Walsh over 'lopen in de voetsporen van je voorouders' en de 'Keltische connectie'. De *Vierbergelauf* in Oostenrijk krijgt ook een Keltische oorsprong toegedicht. *Jahrtausende gehen mit uns*.

Eigenlijk spreken alleen Helmut Eberhart en Nick Mayhew-Smith en John Eade over nieuwe belangstelling voor de heilige plaatsen. Als ik het goed begrepen heb van Mayhew-Smith herplaatsen de anglicaanse kathedralen hun eens verfoeide rooms-katholieke relieken om aan de vraag naar heiligheid te voldoen, terwijl hij dat tegelijkertijd ook duidt als een hang naar het verleden, wat dan weer heel romantisch is.

Eberhart vertelt dat pelgrims uit de esoterische hoek de basiliek van Mariazell beschouwen als een *Kraftort*. Dat is, anders dan de wandelmanie, echt een ontwikkeling binnen de traditie van de pelgrimage, die ik ook op andere plaatsen heb gezien, bijvoorbeeld in Glastonbury. Pereiro spreekt i.v.m. het heiligdom Guadalupe over een continuüm met religieus gemotiveerde pelgrims aan de ene pool en toeristen aan de andere, en ik zou dat als een verwant fenomeen willen beschouwen. Heiligdommen worden tegenwoordig bezocht door een zeer heterogeen publiek en in mijn ervaring bestaan zelfs groepen pelgrims die als groep aan reizen vrijwel nooit uit een homogene gemeenschap met eendere overtuigingen.

Samenvattend: Ik denk niet dat de huidige wandelmanie een ontwikkeling van de pelgrimage is, omdat die manie veel meer overeenkomsten vertoont met de romantische wandelcultuur dan met de pelgrimage. Het is vooral de populariteit van de weg naar Santiago de Compostela geweest die het pelgrimagediscours over de romantische wandelcultuur heeft gelegd. Ik ontken niet dat lopen over lange afstanden eeuwenlang een onderdeel was van de pelgrimage en dat de dopaminekick ook zeker van invloed was op de ervaringen van de pelgrims, en op hun mentale en fysieke gezondheid, zoals dat ook voor moderne wandelaars geldt, maar het omgekeerde is niet automatisch waar, namelijk dat iedereen die een meerdaagse wandeling maakt ook meteen een pelgrim is, hoeveel stempeltjes of vogelringetjes hij of zij ook verzamelt.

Ten aanzien van Stelling 3: *It's the place stupid*

Om te beginnen: de pelgrimage is 10.000 tot 15.000 jaar oud en het lijkt niet erg waarschijnlijk de neolithische mens een eindje ging wandelen, ergens uitkwam en die plek tot een heilige plaats bombardeerde. Natuurlijk was de heilige plaats er vóór de tocht. Dat de pelgrimage een universeel menselijk ritueel is, heeft niet (in ieder geval niet in de eerste plaats) te maken met het positieve effect van het lopen, maar met de onmisbaarheid van 'de plaats'. Voor homo sapiens moeten objecten, ook goden, een plaats in de ruimte hebben om behapbaar te zijn. Dat komt doordat we denken in ruimtelijke concepten en dat komt weer door de manier waarop onze ogen werken en door de anatomie van onze hersenen. Het voert te ver omdat hier allemaal te gaan uitleggen, dus dat moet u maar even van me aannemen. Ruimte en beweging in de ruimte vormen samen de belangrijkste pijlers onder ons vermogen tot abstractie en transcendentie en dat betekent dat ze ook grenzen stellen aan het denken, grenzen die alleen met grote inspanning overschreden kunnen worden. Een godheid die zich niet in de ruimte ophoudt berooft de mens van een van de belangrijkste instrumenten waarmee hij de wereld betekenis kan geven. De onvoorwaardelijke plaatsgebondenheid van de mens maakt de geënceneerde plaatsgebondenheid van de godheid noodzakelijk. Met andere woorden: God moet zijn plaats weten. Dan kunnen alle kerkelijke hotemetoten en theologische muggenzifters nog zo hard roepen dat God alomtegenwoordig is (wat, tussen haakjes, wel degelijk een geniale vondst was) dat helpt niet. Wij hebben simpelweg geen hoofd voor alomtegenwoordigheid. De heilige plaats, ver weg of dichtbij, is samen met het offer, het fundament, niet alleen onder de pelgrimage, maar onder religie in het algemeen. Dus jazeker: *it's the place stupid*.

C. Websites en literatuur bij de interviews

Aan het eind van de verschillende interviews (zie sub 2.3.) werden steeds enkele websites en literatuur op een aparte slide getoond, aangedragen door de betreffende geïnterviewde. Hier wordt die informatie per interview weergegeven.

- UK (interview John Eade):

<https://pure.roehampton.ac.uk/portal/en/persons/john-eade>
<https://roehampton.academia.edu/JohnEade>

- UK (interview Nick Mayhew-Smith):

NICK MAYHEW-SMITH & GUY HAYWARD: *Britain's Pilgrim Places: The first complete guide to every spiritual treasure* (British Pilgrimage Trust, Lifestyle Press London 2020)

- Duitstalige landen (interview Helmut Eberhart):

HELGE GERNDT: *Vierbergelauf: Gegenwart und Geschichte eines Kärntner Brauches* (Klagenfurt 1973)

HELMUT EBERHART: 'Überall ist Wallfahrt. Ein kulturwissenschaftlicher Blick auf ein wiederentdecktes Phänomen', in: *heiliger dienst* 1 (2007) 7-25

- België (interview Luc Herbots en interview Sam Goyvaerts)

www.pelgrimswandelingen.be
www.wandelsportvlaanderen.be

- Noorwegen (interview Marion Grau):

www.pilegrimsleden.no/en
<https://global.oup.com/academic/product/pilgrimage-landscape-and-identity-9780197598634?cc=nl&lang=en&>

- Noorwegen (interview Roger Jensen)

<https://novus.mamutweb.com/Shop/Product/Jensen-Roger-Pilegrim-2-utgave/101079>
<https://www.vandenhoeck-ruprecht-verlage.com/themen-entdecken/theologie-und-religion/praktische-theologie/16309/weit-offene-augen>
https://www.thlz.com/buch_des_monats.php?ausgabe=2018-11

- Spanje/Portugal (interview Xerardo Pereiro):

<https://www.visitportugal.com/en/content/caminhos-de-santiago-st-james-way>

- Frankrijk (interview Arno Cuppen):

FABIENNE BODAN: *Guide des chemins de pèlerinage du monde* (Rennes: Éd. Ouest-France 2018)

<http://pelerinsdecompostelle.com/category/guide-des-chemins-de-pelerinage-du-monde/>

IDEM: *Guide des chemins de pèlerinage d'Europe* (Rennes: Éd. Ouest-France 2019)

<http://pelerinsdecompostelle.com/category/infos-pratiques/livres-et-cds/guide-des-chemins-de-pelerinage-d-europe/>

<https://www.compostelle-france.fr/associations-jacquaires-francaises/>

<http://chemindecompostelle.com/Associations/Associations.html>

<https://www.lepelerin.com/chemins-pelerinages>

- Frankrijk (interview Manoël Pénicaud)

DANIELLE HERVIEU-LÉGER: *Le pèlerin et le converti: la religion en mouvement* (Paris 1999: Flammarion)

MANOËL PÉNICAUD: *La réveil des Sept Dormants. Un pèlerinage islamo-chrétien en Bretagne* (Paris 2016: Cerf)

- Italië (interview Laura Monastier en Umberto Gallo):

<http://www.viefrancigene.org/it/>

<https://www.davalpromaroapistoia.it/en/home-page-2/>

<https://www.viadifrancesco.it/en/>

- Ierland (interview Michael Walsh):

www.caminosociety.ie

www.caminosociety.ie/celtic-camino

www.pilgrimpath.ie

- Denemarken (interview Carsten Maegaard):

www.santiagopilgrimme.dk

Facebook santiagopilgrimme.dk

Facebook caminoforbegyndere.dk

Facebook “pilgrim-netvaerk for danske, norske og svenske pilgrimme”

www.haevej.com

www.vandreruter.dk

D. Bibliografie (m.n. Oostenrijk, Duitsland en Zwitserland)

Deze lijst is samengesteld voor het project *Re-inventing Pilgrimage in Europe* door prof.dr. Helmut Eberhart (Graz), 2021

Assion, Peter: Der soziale Gehalt aktueller Frömmigkeitsformen. Zur religiösen Volkskunde der Gegenwart. In: Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung, Materialien zur Volkskultur 14/15 (1983) I, S. 5-17.

Baumer, Iso: Wallfahrt als Handlungsspiel. Ein Beitrag zum Verständnis religiösen Handelns (= Europäische Hochschulschriften 12). Bern 1977.

Baumer, Iso: Gestalt und Sinn der Wallfahrt heute. In: Iso Baumer/Walter Heim: Wallfahrt heute. Freiburg 1978, S. 11-38.

Brückner, Wolfgang: Zur Phänomenologie und Nomenklatur des Wallfahrtswesens und seiner Erforschung, in: Dieter Harmening u.a. (Hg.): Volkskultur und Geschichte. Festgabe für Josef Dünninger. Berlin 1970, S. 384-424.

Ders.: Wallfahrtsforschung im deutschen Sprachgebiet seit 1945. In: Zeitschrift für Volkskunde, 55 (1959), 115-129

Ders.: Gemeinschaft – Utopie – Communio: Vom Sinn und Unsinn „sozialer“ Interpretation gegenwärtiger Frömmigkeitsformen und ihrer empirischen Erfassbarkeit. In: Bayerische Blätter für Volkskunde, 10 (1983): 181-201.

This paper discussed Peter Assion ...

Ders.: Mentalitätsgeschichtliche Probleme moderner Wallfahrtsforschung: Eine diskursanalytische Besinnung. In: D. Dolezal and H. Kühne (eds.) Wallfahrten in der europäischen Kultur: Pilgrimage in European Culture, Europäische Wallfahrtsstudien 1, Frankfurt am Main 2006.

Diözese Graz-Seckau (ed.): Pilgrimage in Europe: Cross-Border Routes towards a Better Understanding and Faithful Cooperation, conference proceedings, Graz 2012.

Daxelmüller, Christoph: Maria und Lady Di – Tradition und säkulare Religiosität. In: Walter Brunner et al. (ed.): Mariazell und Ungarn: 650 Jahre religiöse Gemeinsamkeit (Veröffentlichungen des steiermärkischen Landesarchivs 30), Graz-Esztergom 2003.

Eberhart, Helmut: From Religious Folklore Studies to Research of Popular Religiosity. Pilgrimage Studies in German-Speaking Europe. In: Dionigi Albera/John Eade (Hg.): International Perspectives on Pilgrimage Studies. Itineraries, Gaps and Obstacles. New York 2015, S. 114-133.

Ders.: Überall ist Wallfahrt. Ein kulturwissenschaftlicher Blick auf ein wiederentdecktes Phänomen, in: Heiliger Dienst 61 (2007) 1. Dokumentation des Symposiums der Liturgischen Kommission für Österreich am 25./26. September 2006 im Bildungshaus St. Virgil, Salzburg, S. 7-25.

Ders.: Pilgrimage as an example for “the past in the present”. In: Fabio Mugniani/Padraig Ó Héalaí/Tok Thompson (Hg.): The Past in the Present. A Multidisciplinary Approach. Catania 2006, S. 157-167.

Ders.: Aspects and Thoughts about Pilgrimage Today on the Example of Mariazell. In: Anders Gustavsson/Maria Santa Montez (Hg.): Folk Religion. Continuity and Change (Papers Given at the Second Symposium of the Commission of Folk Religion in Portugal in September 1996), Lisboa 1999, S. 259-266.

Gerndt, Helge: Vierbergelauf: Gegenwart und Geschichte eines Kärntner Brauches, Klagenfurt 1973.

Hänel, Dagmar: „Der Kopf kann laufen.“ Bedeutungen und Funktionen von Wallfahrt in der Gegenwart. In: Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde 49 (2004), S. 111-129.

- Heiser P. und Kurrat C. (ed.): Pilgern gestern und heute. Soziologische Beiträge zur religiösen Praxis auf dem Jakobsweg, Berlin 2012.
- Hugger, Paul: Pilgerschaft und Wallfahrt. In: E. Halter and D. Wunderlin (eds.) Volksfrömmigkeit in der Schweiz, Zürich 1999.
- Knoblauch, Hubert: Populäre Religion. Auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft. Frankfurt a.M./New York 2009.
- Korff, Gottfried: Heiligenverehrung in der Gegenwart (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen 29), Tübingen 1970.
- Kramer, Karl Sigismund: Typologie und Entwicklungsbedingungen nachmittelalterlicher Nahwallfahrten. In: Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, 11 (1960), 195-211.
- Kriss-Rettenbeck Lenz und Möhler Gerda (1984) (eds.): Wallfahrt kennt keine Grenzen, Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München and Zürich 1984.
- Lüddeckens, Dorothea/Walthert, Rafael (Hg.): Fluide Religion. Neue religiöse Bewegungen im Wandel, Theoretische und empirische Systematisierungen, Bielefeld 2010,
- Murken, Sebastian/Dambacher, Franziska: Religion, Freizeit und Tourismus. „Ich bin dann mal weg“: Religionspsychologische Überlegungen zur gegenwärtigen Popularität von Pilgerreisen. In: Psychologie in Österreich 1 (2010), S. 6-12.
- Ponisch, Gabriele. „...daß wenigstens dies keine Welt von Kalten ist...“. Wallfahrtsboom und das neue Interesse an Spiritualität und Religiosität (Europäische Ethnologie 7), Münster 2008.
- Scharfe M., Schmolze, M. and Schubert, G. (1985) (eds.): Wallfahrt – Tradition und Mode: Empirische Untersuchungen zur Aktualität von Volksfrömmigkeit (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen 65), Tübingen 1985

Books and papers on „petition books“ (NL: intentieboeken)

- Eberhart, Helmut: Von Lassing bis Kosovo. Aktuelle Ereignisse in Anliegenbüchern. In: Gabor Barna (Hg.): Ritualisierung, Zeit, Kommunikation (Bibliotheca Religionis Popularis Szegedensis 11). Budapest 2003, S. 31–41. [erschieden auch in: Acta Ethnographica Hungarica 47 (2002) 3–4, S. 289–299.]
- Ders.: Das Mirakelverzeichnis von Maria Freienstein aus dem Jahre 1762. In: Der Leobener Strauß 8 (1980), S. 119–158.
- Ders. und Ponisch, Gabriele: Hallo lieber Gott! Aspekte zu schriftlichen Devotionsformen in der Gegenwart, in K. Kuti and B. Rásky (eds.): Konvergenzen und Divergenzen: Gegenwärtige volkskundliche Forschungsansätze in Österreich und Ungarn, Budapest 2000.
- Harmening, Dieter: Fränkische Mirakelbücher (Würzburger Diözesangeschichtsblätter, 28) (1966): 25-240.
- Heim, Walter: Briefe zum Himmel: Die Grabbriefe an Mutter M. Theresia Scherer in Ingenbohl: Ein Beitrag zur religiösen Volkskunde der Gegenwart (Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde, 40), Basel 1961.
- Ponisch, Gabriele: „Danke! Thank you! Merci!“: Anliegenbücher als Möglichkeit zeitgenössischer schriftlicher Devotion am Beispiel Mariatrost bei Graz (Grazer Beiträge zur Europäischen Ethnologie, 9), Frankfurt am Main 2001.

E. Bibliografie 'pelgrimage'

Samengesteld door prof.dr. Benedikt Kranemann (Erfurt), september 2021 rond thema 'Literatur Pilgern' voornamelijk (maar niet uitsluitend!) Duitstalig op basis van *Index theologicus*, periode 200-2021.

Enige relevante sites:

<https://www.fernuni-hagen.de/soziologie/lg3/forschung/publikationen/pilgern-gestern-und-heute.shtml>
<https://www.fernuni-hagen.de/universitaet/aktuelles/2019/07/interview-zum-pilgern.shtml>
<https://kurrat.mystrikingly.com/>
<https://www.kaee.uni-freiburg.de/forschung/pilgern-im-zeitalter-digitaler-kommunikation>
https://www.businessschool-berlin.de/files/Fakult%C3%A4t%20Creative%20Business/Business%20and%20Law%20School/Science/2017_BSP_Forschungsbericht_Jakobsweg_web.pdf
<file:///C:/Users/Benedikt/AppData/Local/Temp/64063-Artikeltext-183569-1-10-20190712.pdf>
<https://deutsche-jakobus-gesellschaft.de/ueber-uns/waswirtun/>
https://www.jakobus-franken.de/fileadmin/user_upload/jakobus-gesellschaften.de/Verein/Arbeiten/Johanna_Gernert_Pilgern_in_Franken.pdf
<https://www.jakobspilger.lwl.org/de/service/links/>

Adressen pelgrims/pelgrimage ondersteunende instanties:

<https://www.erzbistum-paderborn.de/glauben-leben/pilgern/>
<https://www.ave-pilgerverein.de/>
<https://deutscher-lourdes-verein.de/>
<https://www.pilgerreisen.de/>
<https://www.pilgern.de/pilgergesellschaften>
<https://www.jakobspilger.lwl.org/de/tipps-und-tricks/>
<https://www.kulturpilger.de/>
<https://www.elisabethpfad.de/>
<https://biblische-reisen.de/>

Relevante etnologische musea („Volkskundemuseen“), die zich recent met thema pelgrimage bezighielden:

- Museum Religio in Telgte bei Münster

Katalog: Pilgerwelten. Katalog zur Ausstellung im RELiGIO. Westfälisches Museum für religiöse Kultur. 19. April bis 6. September 2015. Hg. von Anja Schöne – Lena Mengers. Münster 2015.

- Museum für Thüringer Volkskunde in Erfurt

Katalog: Pilger(n). Auf der Suche nach dem Glück. Hg. von Andrea Steiner-Sohn [u.a.]. Erfurt 2017 (Schriften des Museums für Thüringer Volkskunde 41).

-Katholischen Akademie in Bayern in Kooperation mit der Deutschen St.-Jakobus-Gesellschaft vom 23. bis zum 26. September 2021congres: „Pilgern – Heil – Heilung“ in Kloster Benediktbeuern.

Programma:

https://www.kath-akademie-bayern.de/fileadmin/Bilder-Akademie/pdf/JT2021_EinladungJT.pdf

Literatuur

Abenteuer Pilgern: ein populäres Thema interdisziplinär erforscht. Würzburg 2017.

AbenteuerPilgern: das PraxisHandBuch. Stuttgart 2003 (Praxisreihe konkret).

AbenteuerPilgern: der spirituelle Wegbegleiter. Stuttgart 2004.

- Ingrid ACHLEITNER, *Aufrichtige Erzählungen eines Schweizer Pilgers: über das Buch "Neuland unter den Sandalen" von P. Christoph Müller OSB*, in: *Erbe und Auftrag* 88. 2012, 45–47.
- Maria Pia ALBERZONI, *Zwischen Rom und Santiago: Festschrift für Klaus Herbers zu seinem 65. Geburtstag : Beiträge seiner Freunde und Weggefährten, dargereicht von seinen Schülerinnen und Schülern*. Bochum 2016.
- Janet ALEEMI, *Der Mensch als Pilger und der Barmherzige Samariter in der Kathedrale von Chartres*. Stuttgart 2012 (Die Glasfenster von Chartres 3).
- Frère ALOIS, *Pilger des Vertrauens: Taizé und der gemeinsame Weg in der Welt*. Freiburg Basel Wien 2015 (Edition Taizé).
- Franz ALT, *Aufbruch zur Achtsamkeit: wie Pilgern unser Leben verändert*. Freiburg im Breisgau 2013 (Was Menschen bewegt).
- Franz ALT, *Aufbruch zur Achtsamkeit: wie Pilgern unser Leben verändert*. Freiburg Basel Wien 2016 (Herder-Spektrum Band 6810).
- Birgit ALTHAUS, *Pilgern: Stätten und Wege in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Hamburg 2007 (Moewig).
- Hans AMMERICH, *Das Bistum Speyer von der Römerzeit bis zur Gegenwart*. Annweiler 2011 (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer Bd. 42).
- Lama ANAGARIKA GOVINDA, *Der Weg der weissen Wolken: Erlebnisse eines buddhistischen Pilgers in Tibet*. Frankfurt am Main 2004.
- Joachim ANDERS, *Pilgern*. Stuttgart 2009 (Brennpunkt Gemeinde / Studienbrief / A 81).
- Fritz Erich ANHELM, *Ökumene in Bewegung - pilgern für Klimagerechtigkeit*, in: *Junge Kirche <Uelzen>* 74. 2013, 20–21.
- Richard ANTONI, *Das ruhmreiche Leben des heiligen Guido: die lateinischen Biographien. Schriften des Diözesan-Archivs Speyer*. Speyer (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer Bd. 39).
- Ikenius ANTUMA, *Het ver-schil van de pel-grim*, in: *TussenRuimte* 1. 2008, 15.
- Anzeiger für die Seelsorge / 127. Jahrgang, 6 (2018) Schwerpunktthema: Pilgern 2018* (Anzeiger für die Seelsorge Zeitschrift für Pastoral und Gemeindepraxis).
- Oliver ARNHOLD, *Zwischen Abseits und Jenseits: Fußball und Religion ; Materialien für Klasse 8 - 12*. Göttingen u.a. 2014 (Religionsunterricht).
- Askese versus Konsumgesellschaft*. Bonn u.a. 2013 (Deutsch-rumänische theologische Bibliothek 4).
- Cyril ASLANOV, *For which purpose did medieval Jewish pilgrims travel?*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 61–72.
- Auf Luthers Spuren unterwegs: eine Reise durch Deutschland, die Schweiz und Italien*. Göttingen 2010 (Bensheimer Hefte 110).
- Aufbruch zu den Göttern: die Anfänge des Pilgerns in der Antike ; Königliche Pilger im Alten Orient, Heilorte und Orakelstätten, Jerusalemer Wallfahrtsfeste, der Pilger Jesus*. Stuttgart 2014 (Welt und Umwelt der Bibel 19.2014,3 = Nr. 73).
- Thomas BÄCKENBERGER, *Mit Benedikt XVI. nach Mariazell pilgern*, in: *Christlich-pädagogische Blätter* 120. 2007, 115.
- Maximiliano BARRIO GOZALO, *El patrimonio de la Iglesia y hospital de Santiago de los españoles de Roma en la época moderna*, in: *Anthologica annua* 47. 2000, 419–461.
- Meinrad BAUER, *Weg-Ziel Santiago: das Praxishandbuch für junge Pilger*. Stuttgart 2006 (Praxisreihe konkret).
- Sigrid BAUMER-SCHNITTKKE, *Interreligiöses Pilgern*, in: *Praxisbuch interreligiöser Dialog*. 2016, 333–338.
- Bärbel BEINHAUER-KÖHLER, *Kairo als Fluchttort: Auf Spurensuche in einer arabisch geprägten Metropole*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 17–34.

- Andreas BELL, *Warum pilgern?*, in: Pastoralblatt für die Diözesen Aachen, Berlin, Hildesheim, Köln und Osnabrück 59. 2007, 117–120.
- Iven BENCK, *Arbeitsgruppe II: Pilgern auf evangelisch - Chancen für aktive Gemeindemitglieder und Empfehlungen für PfarrerInnen*, in: Amt und Gemeinde 60. 2009, 294–296.
- Benedikt, XVI., Papst, *"Ein Christ ist nie allein": Predigten und Botschaften; [mit der Ansprache an die deutschen Pilger]*. München 2006.
- Benedikt, XVI., Papst, *Pilger der Wahrheit, Pilger des Friedens: Ansprache von Papst Benedikt XVI. zum Tag der Reflexion, des Dialogs und des Gebets für Frieden und Gerechtigkeit auf der Welt, Assisi, Basilika "Santa Maria degli Angeli", Donnerstag, 27. Oktober 2011*, in: CIBEDO-Beiträge zum Gespräch zwischen Christen und Muslimen 6. 2011, 158–160.
- Kurt BENESCH, *Die vier Wege nach Santiago de Compostela: Geschichte eines Schicksalswegs*. Freiburg im Breisgau Basel Wien 2009 (Herder-Spektrum 6034).
- Thomas BENNER, *Die Orientreise Kaiser Wilhelms II. 1898: Pilgern im Kraftfeld der Macht*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 71–82.
- Felix BERNHARD, *Dem eigenen Leben auf der Spur: als Pilger auf dem Jakobsweg*. Frankfurt am Main 2010 (Fischer 17472).
- Bertram, Martin ca. 20./21. Jh., Meyer, Andreas; Rendtel, Constanze; Wittmer-Butsch, Maria (Hrsg), *Päpste, Pilger, Pönitentiarie, Tübingen 2004: [Rezension]*, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte / Kanonistische Abteilung* 93. 2007, 468–480.
- Klaus BIEBERSTEIN, *Aufbrechen zu den Häusern Gottes. Pilgern nach Jerusalem im Auf und Ab der Zeiten*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 73. 2014, 35–39.
- Andreas BIERINGER, *Pilgern ohne Gott?: Christoph Ransmayrs erzählter Atlas der Welt*, in: *Stimmen der Zeit <Freiburg, Breisgau>* 231. 2013, 769–780.
- Bilder vom Pilgern: zwischen Kirche, Kultur und Kommerz*. Rehburg-Loccum 2019 (Loccumer Protokolle 2018,64).
- Boldogasszony anyánk: [keresztény családok imádságos könyve]*. Szeged 2016.
- Michael BONGARDT, *"Zum Berg des Herrn wollen wir pilgern" (Ps 122,1). Theologische Anmerkungen zur Problematik heiliger Orte*, in: *Jerusalem theologisches Forum* 10. 2006, 337–354.
- Stefan BÖNTERT, *Friedlicher Kreuzzug und fromme Pilger: liturgiehistorische Studien zur Heilig-Land-Wallfahrt im Spiegel deutschsprachiger Pilgerberichte des späten 19. Jahrhunderts. Liturgia condenda*. Leuven u.a. (Liturgia condenda 27).
- Stefan BÖNTERT, *Im Spannungsfeld von Wallfahrt und Kulturbegegnung: Gottesdienst und Brauchtum christlicher Pilger im Nahen Osten*, in: *Vorlesungen des Interdisziplinären Forums Religion der Universität Erfurt* 7. 2011, 79–96.
- Avelino BOUZÓN GALLEGÓ, *El hospital de pobres y peregrinos de la ciudad de Tui*, in: *Actas del ... Congreso de la Asociación* 15. 2001, 349–367.
- Krzysztof BRACHA, *Der Pilger als Muster des guten Christen in den polnischen Predigten des Spätmittelalters*, in: *Europäische Wallfahrtsstudien* 1. 2006, 279–292.
- Martin BRÄUER, *Ein Rückblick auf das "Heilige Jahr der Barmherzigkeit" zwischen Pilgern und der Diskussion um "Amoris Laetitia"*, in: *MD* 68. 2017, 3–5.
- Hans BRAUN, *Die Familie von Wattenwyl während der Mailänderkriege und der Reformation in Bern*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 181–195.
- Gumersindo BRAVO GONZÁLEZ, *El derecho de los peregrinos*, in: *Actas del ... Congreso de la Asociación* 15. 2001, 231–242.
- Roland BREITENBACH, *Pilgern: den eigenen Weg finden*. Freiburg im Breisgau Basel Wien 2009 (Ispiration Christentum Bd. 6061).

- Jörg BREMER, *Achtzehn Jahre in Jerusalem: als evangelischer Langzeit-Pilger in einer faszinierenden Stadt*, in: *Zeitzeichen* 12. 2011, 30–33.
- Henryk M. BRODER, "Vom Beten wird niemand satt": *der südpolnische Wallfahrtsort Tschenstochau mit der Schwarzen Madonna zieht Jahr für Jahr Millionen Pilger an*, in: *Weltmacht Religion*. 2007, 130–133.
- Tobias BÜSCHER, *Galicien & Jakobsweg: [mit Extra-Reisekarte und 10 Entdeckungstouren!]*. Ostfildern 2010 (DuMont-Reise-Taschenbuch).
- Pellegrinaggi e santuari di San Michele nell'Occidente medievale: atti del secondo Convegno Internazionale dedicato all'Arcangelo Michele ; atti del XVI Convegno Sacrense (Sacra di San Michele, 26-29 settembre 2007) = Pèlerinages et sanctuaires de Saint-Michel dans l'Occident médiéval*. Hg. von Giampietro CASIRAGHI 2009 (Bibliotheca Michaelica 5).
- Charles CASPERS, *Ex voto: Christian pilgrimage during the Middle Ages and beyond*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 51–60.
- Michel de CERTEAU, *Die Pilger von Emmaus*, in: *Geist und Leben* 90. 2017, 212–218.
- Anatolij Gur'evič CHOLODJUK, *Afon: vzgljad iz Bavarii ; (zapiski palomnika)*. Mjunchen 2011.
- "Chozenie" *Igumena Danila v svjatuju Zemlju v načale XII v.* Sankt Peterburg 2007.
- Christliche Spiritualität lehren, lernen und leben*. Göttingen Bonn 2006.
- Gerardo CIOFFARI, *Pellegrini a San Nicola di Bari nella storia*. Bari 2007 (Memorie e documenti / Centro Studi Nicolaiani 29).
- Peter D. CLARKE, *The records of the papal penitentiary as a source for the ecclesiastical interdict*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 411–433.
- Denis CLAUZEL, *Les faux pèlerins à l'automne du Moyen Âge*, in: *Mélanges de science religieuse* 66. 2009, 69–88.
- Ottavio CLAVUOT, *Verus Christi vicarius: Programmatik der Darstellung Papst Eugens IV. in Biondos Schriften und an Filaretos Portal von St. Peter*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 83–107.
- Cristina CORSI, *La cristianizzazione del viaggio: fonti letterarie ed archeologiche sui luoghi di sosta tra tarda antichità e alto medioevo*, in: *Rivista di archeologia cristiana* 81. 2005, 157–193.
- Laurențiu COSMOIU, *Marile pelerinaje din România: ghid ilustrat pentru pelerinul ortodox*. Cluj-Napoca 2016.
- Enikő CSUKOVITS, *Középkori magyar zarándokok*. Budapest 2003 (História könyvtár / Monográfiák 20).
- Rudolf CURIK, *Der Mensch unterwegs, der Mensch als Pilger*, in: *Der Wahrheit verpflichtet*. 2006, 712–715.
- Stephan DAHME, *Pilger der Kunst: zum 50. Todestag des Malers Georges Rouault*, in: *Stimmen der Zeit <Freiburg, Breisgau>* 226. 2008, 101–116.
- Dann pilgern wir auch mal los: Erfahrungsbericht einer Pilgerreise; der Jakobsweg, von Schwabach nach Ulm bzw. von Altdorf über Schwabach nach Ulm*. Norderstedt 2008.
- Wolfgang DANNHÄUSER, *Auf dem spanischen Jakobsweg: illustrierter Reisebericht eines Pilgers*. Petersberg/Hessen 2003.
- Das Gebet- und Liederbuch für Jakobspilger: auf den Spuren des Jakobus; [ein spiritueller Wegbegleiter]*. Stuttgart 2010.
- Das Grab Jesu: Geschichte und Geheimnis*. Stuttgart 2019 (Welt und Umwelt der Bibel 24. Jg. Nr. 91 (1. Quartal 2019)).
- Das kleine Buch zum Pilgern: Texte und Impulse fürs achtsame Gehen*. Innsbruck 2005.
- Der Buddha in der deutschen Dichtung*. Göttingen 2014 (Manhattan manuscripts 11).
- Der heilige Heimrad von Meßkirch: Pilger, Priester, Einsiedler*. Meßkirch 2009.
- Der heilige Wunibald - Pilger und Missionar*. St Ottilien 2015 (Extemporalia 23).

- Der Jakobsweg: Pilgern nach Santiago de Compostela*. Stuttgart 2004 (Welt und Umwelt der Bibel 9.2004,3 = Nr. 33).
- Der Jakobsweg: pilgern nach Santiago de Compostela*. Stuttgart 2004 (Welt und Umwelt der Bibel 33).
- Der Papst - der den Glauben stärkte. Warum der tote Papst jugendliche Pilger aus Deutschland fasziniert*, in: *Der Spiegel* <Hamburg>. 2005, 94 ff.
- Der Pilger: Kirchenzeitung der Katholiken im Bistum Speyer ; seit 1848 / Region Vorderpfalz*. Speyer 2012.
- Der Pilger: Kirchenzeitung der Katholiken im Bistum Speyer ; seit 1848 / Region Südpfalz*. Speyer 2012.
- Der Pilger: Kirchenzeitung der Katholiken im Bistum Speyer ; seit 1848 / Region West- und Saarpfalz*. Speyer 2012.
- Der Pilger: Kirchenzeitung der Katholiken im Bistum Speyer ; seit 1848 / Stadtdekanat Ludwigshafen*. Speyer 2012.
- Der Wahrheit verpflichtet*. Graz 2006.
- Deutschsprachige Rompilger in der Goethezeit: Rekonstruktion und digitale Edition einer verschollenen Quelle*. Roma 2010.
- Ciro DI FIORE, *L'ospite, il pellegrino e il vagabondo in alcune fonti letterarie tra mondo antico, medievale e moderno*, in: *Ricerche di storia sociale e religiosa* N.S.42. 2013, 7–31.
- Díaz de Miranda Macías, María D., *La filigrana papelera del peregrino*, in: *Actas del ... Congreso de la Asociación* 15. 2001, 317–338.
- José I. DÍAZ PÉREZ, *Experiencia pastoral con los peregrinos del Camino de Santiago*, in: *La eucaristía, alimento del pueblo peregrino*. 2000, 303–309.
- Die Kreuzzüge / 1 Pilger in Waffen*. Grünwald 2000 (BBC worldwide).
- Die Mönche des Kublai Khan: die Reise der Pilger Mar Yahballaha und Rabban Sauma nach Europa*. Darmstadt 2008.
- Maribel DIETZ, *Wandering monks, virgins, and pilgrims: ascetic travel in the Mediterranean world, A.D. 300 - 800*. University Park, Pa. 2005.
- Diversität – Differenz – Dialogizität: Religion in pluralen Kontexten*. Berlin Boston 2017 (De Gruyter eBook-Paket Theologie, Religionswissenschaften, Judaistik).
- Diversität – Differenz – Dialogizität*. Berlin Boston 2017.
- Doing modernity - doing religion*. Wiesbaden 2012.
- Michael N. EBERTZ, *Der alte und der neue Pilger*, in: *Soziologie* 77. 2012, 91–112.
- Margit ECKHOLT – Ignacio de Loyola, [Rezension von: *Ignacio de Loyola, 1491-1556, Bericht des Pilgers ...*], in: *Ordenskorrespondenz* 48. 2007, 110–112.
- Susan B. EDGINGTON, *Administrative regulations for the Hospital of St John in Jerusalem dating from the 1180s*, in: *Crusades* 4. 2005, 21–37.
- Edition Auguste Victoria*. Jerusalem 2010.
- Eine Marienerscheinung in Zeiten der Diktatur: der Konflikt um Peñablanca, Chile : Religion und Manipulation unter Pinochet*. Berlin New York 2009 (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten Bd. 56).
- Einfach Pilgern: Auszeit für Körper & Seele*. Graz Wien 2004.
- Eingestimmt: [Gesangbuch des Katholischen Bistums der Alt-Katholiken in Deutschland]*. Bonn 2003.
- Einsiedler PilgerSagen: Sankt Meinrad, Kloster, Mönche, Schwarze Madonna, Wallfahrten; Überlieferungen aus der Schweiz, Süddeutschland und Österreich*. Schwyz 2010.
- Lina ELHAGE-MENSCHING, *Elements of the Maronite Christian Tradition in the Works of Gibran Khalil Gibran*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 221–236.

- Daniela ENGELHARD, *Ein Obdach für Pilger und Konvertiten: zur Zukunft christlicher Gemeinden in der Stadt*, in: *Bibel und Liturgie* 79. 2006, 77–83.
- Daniela ENGELHARD, *Pilgern ein Obdach bieten: zur Zukunft christlicher Gemeinden in der Stadt*, in: *Pastoralblatt für die Diözesen Aachen, Berlin, Hildesheim, Köln und Osnabrück* 58. 2006, 144–150.
- Josef ENGEMANN, *Palästinische frühchristliche Pilgerampullen: Erstveröffentlichungen und Berichtigungen*, in: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 45. 2002, 153–169.
- Rudolf ENGLERT, *Pilger auf verschiedenen Pfaden: geistige und geistliche Suchbewegungen unserer Zeit*, in: *Christliche Spiritualität lehren, lernen und leben*. 2006, 17–28.
- Erfassen - Deuten - Urteilen*. Zürich 2013 (Christentum und Kultur 13).
- Arnold ESCH, *Aus dem Alltag eines Ablasskollektors: eine Reise durch Deutschland, die Niederlande und Österreich anhand der Buchführung 1470-1472*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 109–134.
- Claudio ETTL, *Der Weg ist das Ziel. Jesus, der Pilger*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 73. 2014, 52–53.
- Andreas FALKNER, *"Geschichte verspüren": eine Hinführung zu drei Texten von Michel de Certeau SJ*, in: *Geist und Leben* 90. 2017, 208–211.
- Faszination Pilgern: [Pilgerreisen durch die Religionen]*. Ostfildern 2011.
- Christian FELDMANN, *Johannes Paul II.: Pilger der Hoffnung*. Freiburg im Breisgau Basel Wien 2005.
- Justo FERNÁNDEZ ALONSO, *Institución por Cristóbal de Cabrera de una casa en Borgo Pio para residencia de peregrinas, preferentemente españolas*, in: *Anthologica annua* 47. 2000, 391–417.
- José M. FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, *El Hospital de San Andrés del Puente en el camino norte de Santiago*, in: *Actas del ... Congreso de la Asociación* 15. 2001, 369–376.
- Michele C. FERRARI, *Inquisitione diligenti et fideli: Beglaubigungsstrategien und hagiologische Recherchen im Mittelalter*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 225–236.
- Ekkehard FICHT, *Pilger-Ratgeber: alle wichtigen Adressen, Informationen und Tipps für eine erfolgreiche Pilgerreise auf den Jakobswegen*. Lahr 2008.
- Sebastian FINK, *Auf der Suche nach dem Sinn des Lebens? Königliche Pilger im Alten Orient*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 73. 2014, 14–19.
- Yíśra'el FINKELŠTAYN, *A great united monarchy? Archaeological and historical perspectives*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 3–28.
- Fit für Gemeinde: Impulse zur Gemeindeseelsorge im Bistum Speyer*, in: *Der Pilger <Speyer> / VN*. 2009.
- Daniel FÖLLER, *Wikinger als Pilger: Drei norwegische Könige, zwei Runensteine und der Wiederaufbau der Grabeskirche*, in: *Millennium-Studien* 32. 2011, 281–300.
- Peter FONK, *"Die Geschichte der Menschheit ist eine Geschichte der Migrantinnen ... auch unser Glaube bekräftigt dies: wir sind alle Pilger."*: *Migration und Flucht als Ort der Theologie*, in: *Ethica* 24. 2016, 3–12.
- Paolo FONTANA, *Eremiti, pellegrini e controllo degli spazi nella Repubblica di Genova in età moderna: note attraverso le fonti giudiziarie*, in: *Sanctorum* 6. 2009, 241–255.
- Sandra Ann FORTNER, *Auf den Spuren der Kaiserin Helena: römische Aristokratinnen pilgern ins Heilige Land*. Erfurt 2000 (Edition Tempus).
- Papst FRANZISKUS, *Ad participes iubilaei administris peregrinationum: die 21 Ianuarii 2016*, in: *Acta Apostolicae Sedis* 108. 2016, 134–136.
- Christian FREVEL, *Ich freute mich, als man mir sagte: "Zum Haus des Herrn wollen wir pilgern"*, in: *Wort und Antwort* 41. 2000, 89–92.

- Daniela FRIEBEL, *Pilgern als Auszeit*. Leipzig 2005 (Werkstatt Wort 12).
- Andreas Lukas FRITSCH, *Wenn Fernseh-Promis wallfahren: warum Pilgern nicht nur in Deutschland boomt*, in: Herder-Korrespondenz 62. 2008, 44–48.
- Johannes J. FRÜHBAUER, *Johannes Paul II. - Pilger des Friedens: dokumentarische Notizen zu ausgewählten Aspekten seiner Friedensverkündigung*, in: Amosinternational 2. 2008, 35–37.
- Fuentes Nogales, María del Carmen, *Hospital de los Caballeros, (Caceres)*, in: *Actas del ... Congreso de la Asociación* 15. 2001, 339–348.
- Für Seelenheil und Lebensglück: das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*. Mainz 2018 (Byzanz zwischen Orient und Okzident 10).
- Für Seelenheil und Lebensglück*. Mainz 2018 (Byzanz zwischen Orient und Okzident 10).
- Stephanie GABEL, *Der Jakobsweg im Religionsunterricht*, in: Katechetische Blätter 137. 2012, 184–187.
- Gabriel GACH, *Pilgern als alternative Reiseform: Chancen zur Erschließung von neuen touristischen Räumen, dargestellt am Pommerschen Jakobsweg*. Göttingen.
- Federico GALLEGOS VÁZQUEZ, *Estatuto jurídico de los peregrinos en la España medieval*. Santiago de Compostela 2005.
- Markus GAMPER, *Pilgern als spirituelle Selbstfindung oder religiöse Pflicht?: empirische Befunde zur Pilgerpraxis auf dem Jakobsweg*, in: *Doing modernity - doing religion*. 2012, 207–231.
- Markus GAMPER, *Glaube in Bewegung. Pilgern im Spiegel soziologischer Forschung*, in: *Sozialtheorie*. 2014, 253–274.
- Ursula GANZ-BLÄTTLER, *Andacht und Abenteuer: Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger; (1320 - 1520). Jakobus-Studien*. Tübingen (Jakobus-Studien 4).
- Antonio GARCÍA Y GARCÍA, *La protección legal a los peregrinos en los caminos de Santiago en los siglos XIV-XIX*, in: *Atti e documenti / Pontificio Comitato di Scienze Storiche* 10. 2001, 106–123.
- Antonio GARCÍA Y GARCÍA, *Circulación de manuscritos canónicos extrapeninsulares en España*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 15–30.
- Erich GARHAMMER, *Der Papst ... Pilger, Puppe oder verkleideter Mensch?: das Papstbild von Literaten*, in: Pastoralblatt für die Diözesen Aachen, Berlin, Hildesheim, Köln und Osnabrück 59. 2007, 347–349.
- Erich GARHAMMER, *"Pilgern ist ein Archetyp": ein Gespräch mit dem Würzburger Pastoraltheologen Erich Garhammer*, in: Herder-Korrespondenz 66. 2012, 178–181.
- Stefan GATZHAMMER, *Aspekte des religiös motivierten Tourismus in Europa heute: Motivation, Ziele, Trends*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 253–270.
- Andreas GAUTIER, *Pilgern und Wallfahren in der Schule: eine Option für Schule und Schulpastoral. Pastoralpsychologie und Spiritualität*. Frankfurt am Main Bern Wien (Pastoralpsychologie und Spiritualität Band 20).
- Sascha GEBAUER, *Pilger, Forscher, Abenteurer: das Heilige Land in frühen Fotografien der Sammlung Greßmann*. Leipzig 2014 (Studien zu Kirche und Israel N.F., 8).
- Manfred GERLAND, *Faszination Pilgern: eine Spurensuche*. Leipzig 2009.
- Hanna-Barbara GERL-FALKOVITZ, *Unterwegs daheim: pilgern, ohne anzukommen: Maria Ward (1585-1645)*, in: Internationale katholische Zeitschrift Communio 33. 2004, 269–275.
- Anne-Sophie GERMAIN-DE FRANCESCHI, *D'encre et de poussière: l'écriture du pèlerinage à l'épreuve de l'intimité du manuscrit ; récits manuscrits de pèlerinages rédigés en français pendant la Renaissance et la Contre-Réforme (1500 - 1620)*. Géographies du monde. Paris (Géographies du monde 13).
- Gesellschaftliche Umbrüche und religiöse Netzwerke*. Bielefeld 2014 (Sozialtheorie).

- Jan GÓRECKI, *Pielgrzymowanie Górnoszlązaków na Górę świętej Anny w latach 1859 - 1914: studium teologiczno-pastoralne*. Katowice 2002 (Studia i materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 7).
- Gottesdienst und Gotteswort*. Hannover 2017 (Liturgie und Kultur 8. Jahrgang, 2 (2017)).
- Gotteswege*. Paderborn, München, Wien, Zürich 2009.
- Johannes GRONEMANN, *Interreligiöse Wechselwirkungen zwischen ostsyrischen Christen und Muslimen in früh abbāsidischer Zeit am Beispiel 'Ammār al-Baṣṣīrī*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band 60*. 2020, 159–190.
- René GROUSSET, *Die Reise nach Westen: oder, Wie Hsüan-tsang den Buddhismus nach China holte*. Kreuzlingen München 2003.
- Christian-Jürgen GRUBER, *Xenodocheia - eine Unterkunftsmöglichkeit für Pilger: Eine Untersuchung ihrer Verwaltung und Einbettung im byzantinischen Ägypten*, in: *Byzanz zwischen Orient und Okzident 10*. 2018, 221–230.
- Margareta GRUBER, *Sakrament des Selfie: Pilger in der nächtlichen Grabeskirche*, in: *Welt und Umwelt der Bibel 91*. 2019, 25.
- Barbara GULIMAN, *Pilgern in den Religionen*, in: *Efa*. 2015, 4–6.
- Barbara HAAB, *Pilgerfahrt - Weg und Bewegung: innere Transformation heutiger Fusspilgerinnen und -Pilger nach Santiago de Compostela und strukturelle Veränderungen des Weges von 1987 bis 1995*, in: *Archive for the psychology of religion 23*. 2000, 144–163.
- Johann Ev. HAFNER, *Pilgern in der Spätantike: Motive und Strukturen in Egerias „Itinerarium“*, in: *Judentum - Christentum - Islam 10*. 2012, 65–86.
- Johann Ev. HAFNER, *Vorwort*, in: *Judentum - Christentum - Islam 10*. 2012, 7–16.
- Ulrich HAGENMEYER, *Unterwegs sein: Pilgern auf dem Jakobsweg*. Stuttgart 2005 (Was Menschen bewegt).
- Michael J. HAREN, *Montaillou and Drogheda: a medieval twinning*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiare*. 2004, 435–456.
- Rita HAUB, *Die Exerzitien des heiligen Ignatius: Bilder und Betrachtungen*. Würzburg 2006.
- Häuser der Erinnerung*. Leipzig 2015 (Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 18).
- Hans-Michael HAUßIG, *ḥaǧǧ, 'umra und ziyāra: Formen des freiwilligen und verpflichtenden Pilgerns im Islam*, in: *Judentum - Christentum - Islam 10*. 2012, 183–196.
- Gerald R. HAWTING, *Pilgrimage to Mecca: Human Responses to a Divine Command*, in: *Beiträge zur Hagiographie 15*. 2014, 73–84.
- Marie-Luise HECKMANN, *Ein Heiliger mit vielen Gesichtern: Jakobus von Compostela im 12. Jahrhundert*, in: *Judentum - Christentum - Islam 10*. 2012, 87–104.
- Michaela HEID, *Reisen mit spirituellen Sinnangeboten: Explorationen im Feld moderner Pilgerformen*, in: *Soziologie 77*. 2012, 221–243.
- Christian HEIDRICH, *Ankommen und Weiterziehen: wie sich Christsein wandelt*, in: *Herder-Korrespondenz / Spezial*. 2016, 48–52.
- Heilige Orte: Wallfahrten und Pilgerziele von Jerusalem bis Fatima*. Petersberg 2005.
- Heinz-Dieter HEIMANN, *„... in großer eil gen der Wilssnagk gelaufen“: Gezählte Frömmigkeit, Kultwerbung und kulturelle Polarisation über die Wilsnacker Wallfahrten*, in: *Judentum - Christentum - Islam 10*. 2012, 105–124.
- Patrick HEISER, *Lebenswelt Camino: eine einführende Einordnung*, in: *Soziologie 77*. 2012, 113–137.
- Dagmar HELLER, *Orthodoxie und „versöhnte Verschiedenheit“: Zur Kompatibilität von orthodoxem und protestantischem Einheitsverständnis im ökumenischen Diskurs*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band 60*. 2020, 191–200.
- W. J. HENDERSON, *Pilgrims in Prudentius' "Peristephanon"*, in: *Acta patristica et byzantina 14*. 2003, 156–175.

- Klaus Theodor HENKE, *Auf Gottessuche an der Via Regia: Pilger- und Wanderwege zu den christlichen Glaubensstätten der Oberlausitz*. Spitzkunnersdorf 2010.
- Christian HENNECKE, *Zwischen Pilgern und Konvertiten*, in: *Katechetische Blätter* 131. 2006, 455–461.
- Jutta HENNER, *Arbeitsgruppe III: Theologische Begleitung von (pilger-)touristischen Angeboten*, in: *Amt und Gemeinde* 60. 2009, 297–299.
- Klaus HERBERS, *Pilger, Päpste, Heilige: ausgewählte Aufsätze zur europäischen Geschichte des Mittelalters*. Tübingen 2011.
- Klaus HERBERS, *Pilgerformen und -motive im Mittelalter*, in: *Soziologie* 77. 2012, 75–90.
- Klaus HERBERS, *Pilgrimages to St Patrick's Purgatory: A glimpse into future?*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 45–50.
- Klaus HERBERS, *Unterwegs im Namen der Religion: Pilgern als Form von Kontingenzbewältigung und Zukunftssicherung in den Weltreligionen. Zur Einführung*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 7–12.
- Adele HERRMANN, *Edith Stein: ihre Jahre in Speyer*. Illertissen 2012.
- Patrick HERSPERGER, *Die Dekretale "Ecclesia vestra nuper" von Honorius III. in der Rezeption verschiedener Werke der klassischen Kanonistik*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 31–48.
- Ze'ev HERTSOG, *Perspectives on southern Israel's cult centralization: Arad and Beer-sheba*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 169–199.
- Danièle HERVIEU-LÉGER, *Pilger und Konvertiten: Religion in Bewegung*. Würzburg 2004 (Religion in der Gesellschaft 17).
- Christian HESSE, *Illegitime in der Verwaltung: nichtehelich geborene Amtsträger in Fürstentümern des spätmittelalterlichen Reiches*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 499–514.
- Friedrich HEYER, *2000 Jahre Kirchengeschichte des Heiligen Landes: Märtyrer, Mönche, Kirchenväter, Kreuzfahrer, Patriarchen, Ausgräber und Pilger*. Münster Hamburg u.a. 2000 (Studien zur orientalischen Kirchengeschichte 11).
- Hiobs Gestalten*. Leipzig 2012 (Studien zu Kirche und Israel N.F., 2).
- Hans-Joachim HÖHN, *Pilgern - sich im Glauben frei bewegen: über Hintergrund und Ambivalenz eines religiösen Phänomens*, in: *Religionsunterricht an höheren Schulen* 51. 2008, 334–339.
- Hans-Joachim HÖHN, *Homo viator. Pilgern als säkularer und religiöser Trend*, in: *Religion*. 2016, 265–272.
- Hans HOPFINGER, *Kulturfaktor Spiritualität und Tourismus: Sinnorientierung als Strategie für Destinationen* 2012 (Schriften zu Tourismus und Freizeit 14).
- Christine HÖRTREITER, *Nordspanien & der Jakobsweg: [Tipps! für individuelle Entdecker ; mit Reisekarte! zum Herausnehmen]*. Dormagen 2007.
- Ulrike HORWATH-WENZEL, *Beim Pilgern neue Kraft und Heilwerden finden: persönliches Erleben beim Pilgern auf dem Jakobsweg nach Santiago de Compostela*. Leipzig 2006.
- Toni HUBER, *The holy land reborn: pilgrimage & the Tibetan reinvention of Buddhist India*. Chicago u.a. 2008 (Buddhism and modernity).
- Manfred HUTTER, *Pilgern - ein universalreligiöses Phänomen*, in: *Theologisch-praktische Quartalschrift* 155. 2007, 265–272.
- I giubilei nella storia della Chiesa*. Città del Vaticano 2001 (Atti e documenti / Pontificio Comitato di Scienze Storiche 10).
- de Loyola IGNACIO, *Bericht des Pilgers*. Würzburg 2002.
- de Loyola IGNACIO, *Bericht des Pilgers*. Wiesbaden 2006.

- de Loyola IGNACIO, *Bericht des Pilgers*. Würzburg 2015.
- Ovidiu IOAN, *Umbruch und Kontinuität: Ostsyrisches Pilgerverständnis in frühislamischer Zeit*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band 60*. 2020, 83–98.
- Jakobsweg: [Pilgernotizbuch]*. Stuttgart 2009 (Benedice).
- Jakobsweg: Pilgern durch Sachsen-Anhalt auf der ersten europäischen Kulturstraße*. Döbel 2009 (Kulturreisen in Sachsen-Anhalt 9).
- Michail Michajlovič JAKUŠEV, *Russkoe pravoslavnoe palomničestvo na Bližnij Vostok v kontekste osmano-rossijskich otnošenij (1774-1847 gg) = Russian Orthodox Pilgrimage to the Middle East in the context of Ottoman-Russian relations (1774-1847)*. Moskva 2018.
- Jerusalem: Gemeindebrief, Stiftungsjournal für Gemeinde, Pilger, Touristen, Archäologen, Studierende & Volontäre ; Gemeindebrief der Evangelischen Gemeinde Deutscher Sprache zu Jerusalem*. Jerusalem. 2007.
- Jesuiten in der Welt von heute*. Freiburg Breisgau 2006 (Stimmen der Zeit <Freiburg, Breisgau> / Spezial 2).
- Johannes Paul, II., Papst, *Mit Großmut unsere christliche Berufung erfüllen: Ansprache von Johannes Paul II. am 6. Oktober 2003 bei der Sonderaudienz für die Pilger, die zu den Heiligsprechungen nach Rom gekommen sind*, in: *Ordensnachrichten* 42. 2003, 46–47.
- Johannes Paul, II., Papst, *Mutter Teresa - Missionarin der grenzenlosen Liebe: Ansprache Papst Johannes Pauls II. am 20. Oktober 2003 bei der Sonderaudienz für die Pilger, die zur Seligsprechung von Mutter Teresa von Kalkutta am 19. Oktober nach Rom gekommen sind*, in: *Ordensnachrichten* 42. 2003, 60–61.
- Raimund JOOS, *Pilgern auf den Jakobswegen*. Welver 2010 (Outdoorhandbuch 197).
- Burkhard JÜRGENS, *Weltjugendtag: Kirche braucht "Unruhe"*, in: *Herder-Korrespondenz* 73. 2019, 9–10.
- Ferdinand KAINEDER, *Weitgehen ist heilsam: Versöhnungserfahrungen auf Pilger- und Wallfahrtswegen*, in: *Heiliger Dienst <Salzburg>* 69. 2015, 169–173.
- Helga KAISER, *Faszination Jerusalem*. Stuttgart 2000 (Welt und Umwelt der Bibel [5].2000=Nr. 16).
- Reinhold KAISER, *Der Burgunderkönig Sigismund († 523/524): erster heiliger König des Mittelalters und erster königlicher Romfahrer, Bußpilger und Mönch*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 199–210.
- Michael KAMINSKI, *Pilgern mitten im Leben: wie deine Seele laufen lernt*. Freiburg Basel Wien 2016.
- Michael KAMINSKI, *Interreligiös Pilgern*, in: *Spiritualität der Zukunft*. 2019, 285–296.
- Matthias KAPELLER, *Grenzenlos pilgern: Kärnten - Slowenien - Friaul*. Klagenfurt 2013.
- Katholikenrat im Bistum Speyer*, in: *Der Pilger <Speyer> / VN*. 2009.
- André KEPPENS, *Pastoraal in een bedevaartsoord*, in: *Collationes* 36. 2006, 209–214.
- Stefan KIECHLE, *Ignatianisch pilgern: Gedanken zum 'Camino ignaciano'*, in: *Geist und Leben* 91. 2018, 353–357.
- Martina KING, *Pilger und Prophet: heilige Autorschaft bei Rainer Maria Rilke. Palaestra*. Göttingen (Palaestra 330).
- Svetlana A. KIRILLINA, "Očarovannye stranniki": *arabo-osmanskij mir glazami rossijskich palomnikov XVI - XVIII stoletij*. Moskva 2010.
- Friedrich KIRSCH, *Trombach: von einer vorchristlichen Kultstätte über die Sponheimisch-Sickingische Stiftung zum Wallfahrtsort*. Speyer 2002 (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer Bd. 28).
- Ewald KISLINGER, *Pilger und Panegyreis: Zwischen Kult und Kommerz*, in: *Byzanz zwischen Orient und Okzident* 10. 2018, 359–366.
- Kurt Rainer KLEIN, *Du bist unser Weg: Gebete, Meditationen und Impulse für unterwegs ; das Pilger-Werkbuch*. Freiburg im Breisgau Basel Wien 2009.

- Aleksandra KLICH, *Pilgern in Polen*, in: *Ost-West* 9. 2008, 30–39.
- Robert C. KNAPP, *Pilger, Priester und Propheten: Alltag und Religionen im Römischen Reich*. Stuttgart 2018.
- Ulrich KNEFELKAMP, *Wege der Jakobspilger in Brandenburg: Ein Projektbericht*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 271–290.
- Matthias KÖCKERT, *YHWH in the northern and southern kingdom*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 357–394.
- Konfessionskonflikt, Kirchenstruktur, Kulturwandel*. Mainz 2007 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Beiheft 77).
- Konflikt und Bewältigung*. Berlin u.a. 2011 (Millennium-Studien 32).
- Christoph F. 19XX KONRAD, *Ein Gebäude islamischer Zeit vor dem Nordtor von Resafa/ar-Ruṣāfa (Fundplatz 32)*, in: *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 10. 2017, 228–286.
- Matthias KOPP, *"Ich komme als Pilger": die Reise des Papstes ins Heilige Land*, in: *Klerusblatt <München>* 80. 2000, 4.
- Matthias KOPP, *"Ich komme als Büsser und Pilger": Papst Franziskus reist in den Irak*, in: *Herder-Korrespondenz* 75. 2021, 23–25.
- Žanna Vladimirovna KORMINA, *Palomniki: éntograficěskie očěrki pravoslavnogo nomadizma*. Moskva 2019 (Monografii VŠĖ gumanitarnye nauki).
- Marit KRAFCICK, *Pilgern mit Kindern: Erlebnisbericht einer gemeindepädagogischen Aktion*, in: *Praxis Gemeindepädagogik* 67. 2014, 16–17.
- Erich KRÄML, *Vers Compostelle: les qualités du pèlerin selon Jean Geiler de Kaysersberg*. Paris 2008.
- Josef KREIML, *Auf Christus schauen: Papst Benedikt XVI. als Pilger in Österreich*, in: *Klerusblatt <München>* 92. 2012, 86–93.
- Kreuzzüge / [1] Pilger in Waffen*. Karlsruhe 2000 (Kreuzzüge).
- Dorothee KRINGS, *Die Gottsucher: Pilger in Lourdes, Ordensleute in Deutschland, Christen in Amerika*. Düsseldorf 2013 (Heimat Edition Rheinische Post).
- Dagmar KROK, *Der Sehnsucht folgen: pilgern als Lebenshaltung - unterwegs auch im Alltag*, in: *Praxis Gemeindepädagogik* 67. 2014, 11–12.
- Rolf KUHLMANN, *Als Pilger auf dem Jakobsweg: ein Tagebuch*. Freiburg im Breisgau 2004.
- Ralph KUNZ, *Pilgern: Glauben auf dem Weg*. Leipzig 2019 (Theologische Literaturzeitung / Forum 36).
- Christian KURRAT, *Renaissance des Pilgertums: zur biographischen Bedeutung des Pilgers auf dem Jakobsweg*. Soziologie. Münster (Soziologie 89).
- Christian KURRAT, *Renaissance des Pilgertums: zur biographischen Bedeutung des Pilgers auf dem Jakobsweg*. Soziologie. Berlin Münster (Soziologie 89).
- Christian KURRAT, *Biographische Bedeutung und Rituale des Pilgers*, in: *Soziologie* 77. 2012, 161–191.
- Christian KURRAT, *Pilgern gestern und heute: eine Einleitung*, in: *Soziologie* 77. 2012, 7–17.
- Niklaus KUSTER, *Gott auf der Spur: Pilgern als Suche nach Gott in Geschichte und Gegenwart*, in: *Deutsch-rumänische theologische Bibliothek* 4. 2013, 396–407.
- La eucaristía, alimento del pueblo peregrino*. Madrid 2000.
- Laetare Jerusalem*. Münster, Westf 2006 (Jerusalem theologisches Forum 10).
- Robert André LAFLEUR, *Religiosity Spent: The Cultural Economics of Divination on China's Southern Sacred Mountain*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 129–146.

- Lafont, Bertrand ca. 20./21. Jh., *Auf den Spuren der ersten Pilger. Die Suche nach frühen Nomadenheiligümern*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 73. 2014, 12–13.
- Antoine LAMBRECHTS, *Das Mönchtum als Brücke zwischen Ost und West: benediktinische Pilger auf dem Berg Athos*, in: *Deutsch-rumänische theologische Bibliothek* 4. 2013, 131–137.
- Markus Lothar LAMM, *Die St.-Annakapelle zu Burrweiler: eine Wallfahrt im Spiegel der Jahrhunderte; (1716 - 1945)*. Speyer 2005 (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer 32).
- Peter LANDAU, *Fälschungen zum Begriff des Benefiziums und der Simonie im "Decretum Gratiani": ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des kirchlichen Benefiziums im kanonischen Recht und zu Papst Alexander II*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 3–13.
- Richard Allen LANDES, *Mass Pilgrimages: Voluntary and Prescribed, Yearly and Apocalyptic-Messianic*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 25–32.
- Rainer LANG, *Von Bibelschmugglern und Geheimprotestanten: Erlebniswandern auf dem "Weg des Buches"*, in: *Evangelische Aspekte* 26. 2016, 40–41.
- Martin LÄTZEL, *Pilgern heißt "Gehen auf uralten Pfaden"*, in: *Pastoralblatt für die Diözesen Aachen, Berlin, Hildesheim, Köln und Osnabrück* 53. 2001, 280–284.
- Le déclin du catholicisme européen*, in: *Esprit*. 2010, 78–150.
- Leben am See Gennesaret*. Mainz am Rhein 2003 (Zaberns Bildbände zur Archäologie).
- Lebensdienlich und überlieferungsgerecht*. Würzburg 2016 (Beiträge zur Gegenwartsbedeutung jüdischer und christlicher Überlieferungen Band 1).
- Susanne LEHMANN-BRAUNS, *Jerusalem sehen: Reiseberichte des 12. bis 15. Jahrhunderts als empirische Anleitung zur geistigen Pilgerfahrt*. *Berliner Kulturwissenschaft*. Freiburg i.Br. Berlin Wien (Berliner Kulturwissenschaft 9).
- Lehner, Hans Christian ca. 20./21. Jh., *Zusammenfassende Bemerkungen*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 147–150.
- Les pèlerinages au Maghreb et au Moyen-Orient: espaces publics, espaces du public*. Beyrouth 2005.
- Mordechay LEWY, *Jerusalem unter der Haut: zur Geschichte der Jerusalemer Pilgertätowierung*, in: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 55. 2003, 1–39.
- Detlef LIENAU, *Sich erlaufen: Pilgern als Identitätsstärkung*, in: *International journal of practical theology* 13. 2009, 62–89.
- Detlef LIENAU, *Sich erlaufen: Pilgern als Identitätsstärkung*, in: *International journal of practical theology* 13. 2009, 62–89.
- Detlef LIENAU, *Sich fremd gehen: warum Menschen pilgern*. Ostfildern 2009.
- Detlef LIENAU, *"Mein Körper vibriert vor Dankbarkeit": leibliche Erfahrung beim Pilgern*, in: *Soziologie* 77. 2012, 193–220.
- Detlef LIENAU, *Pilgern - Abgöttisch' Narrenwerk oder Chance?*, in: *Deutsches Pfarrerblatt* 112. 2012, 341–344.
- Detlef LIENAU, *Bewegte Religion: eine Interview-Studie zur religiösen Erfahrung von Pilgern*, in: *Christentum und Kultur* 13. 2013, 117–140.
- Detlef LIENAU, *Herausfordernd pilgern: weil Glaubenserfahrungen einem nicht einfach in den Schoß fallen*, in: *Praxis Gemeindepädagogik* 67. 2014, 19–20.
- Detlef LIENAU, *Pilgern mit dem Kinderwagen*, in: *Praxis Gemeindepädagogik* 67. 2014, 13–15.
- Detlef LIENAU, *"Am Ende des Weges werden alle Sünden erlassen": pilgern im Spielfilm*, in: *Praktische Theologie* 50. 2015, 115–122.

- Detlef LIENAU, *Lutherisch Pilgern: Luthers Wallfahrtskritik als Wegweiser für heutiges Pilgern*, in: Deutsches Pfarrerbblatt 115. 2015, 341–345.
- Detlef LIENAU, *Fragile Rituale beim Pilgern*, in: *Liturgie und Kultur* 8. Jahrgang, 2 (2017). 2017, 66–74.
- Detlef LIENAU, *Individualisierung von Religion?*, in: *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 26. 2018, 85–107.
- Detlef LIENAU, *Pilgern als mystischer Erfahrungsweg*, in: *Geist und Leben* 91. 2018, 134–141.
- Rüdiger LIWAK, „In Gottes Namen fahren wir...“: *Zur Bedeutung von Wallfahrtstraditionen im Alten Israel*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 17–40.
- James G. LOCHTEFELD, *God's gateway: identity and meaning in a Hindu pilgrimage place*. Oxford u.a. 2010.
- Bernd LOHSE, *Wenn Generationengrenzen verfließen: Pilgern verbindet Generationen*, in: *Praxis Gemeindepädagogik* 73. 2020, 21.
- Georg MAGIRIUS, *Schritt für Schritt zum Horizont: Pilger-Werkbuch*. Freiburg im Breisgau Basel Wien 2015.
- Magische Orte: pilgern in Deutschland - die wiederentdeckten Jakobswege ; staunen in Bolivien - auf dem Hexenmarkt von La Paz ; zauberhaft reisen - von der Wüste bis Hollywood, Energiequellen für jedermann*. Hamburg 2008 (Geo special / Deutsche Ausgabe 2008/09,6).
- Mahnmal für ein Zusammenleben in Frieden: Der Kaiserdom zu Speyer: Dokumentation des Festvortrags von Jean-Claude Juncker, Premierminister des Grossherzogtum Luxemburg, am 20. Oktober 2003 im Dom. Speyer 2004 (Europäische Reden - Reden über Europa 1)*.
- Christoph T. MAIER, *Über die Rolle der Frauen in der Kreuzzugsbewegung*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiare*. 2004, 253–281.
- Basileios MAKRIDES – Christoph SCHMIDT, *Review Essay: Europäische Religionsgeschichte von Ost und West: ein Forschungsdesiderat der Religionswissenschaft*, in: *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 28. 2020, 336–347.
- Maleto, Elena Ivanovna ca. 20./21. Jh., *Antologija choženij russkich putešestvennikov: XII - XV veka ; issledovanie, teksty, kommentarii*. Moskva 2005.
- Daliyah MARKS, *Der fehlende Tempel: Der Stellenwert des zerstörten Tempels in der Kultur des Volkes Israels*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 41–64.
- Stefano MARTELLI, *Un Cattolicesimo a geometria variabile: la religiosità dei pellegrini italiani al Giubileo del 2000 nella prospettiva dalla teoria multidimensionale*, in: *Religioni e società* 18. 2003, 27–36.
- Hayk MARTIROSYAN, *Heinrich Melidonian: Die Geschichte eines Überlebenden: Ein Fallbeispiel aus dem deutschen Waisenhaus „Bethsalum“ in Marasch*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 35–48.
- Christof MAY, *Pilgern: Menschsein auf dem Wege*.
- Christof MAY, *Pilgern: Menschsein auf dem Wege. Studien zur systematischen und spirituellen Theologie*. Würzburg (Studien zur systematischen und spirituellen Theologie 41).
- Christof MAY, *„Mal weg“ sein - ob das ausreicht?: Pilgern als Chance christlicher Verkündigung*, in: *Geist und Leben* 81. 2008, 174–185.
- Annemarie C. MAYER, *Pilgern - eine (nicht nur) katholische Tradition*, in: *Ökumenische Rundschau* 64. 2015, 66–78.
- ‘Amiḥai MAZAR, *Archaeology and the biblical narrative: the case of the united monarchy*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 29–58.
- ‘Amiḥai MAZAR, *Tel Beth-Shean: history and archaeology*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 239–271.
- Mazel tov: interdisziplinäre Beiträge zum Verhältnis von Christentum und Judentum ; Festschrift anlässlich des 50. Geburtstages des Instituts Kirche und Judentum*. Leipzig 2012 (Studien zu Kirche und Israel N.F., 1).

- Steve MCCURRY, *The path to Buddha: a tibetan pilgrimage*. London 2003.
- Mein Herr und mein Gott. Freiburg Basel Wien 2013.
- Mein Jenseits: Gespräche über Martin Walsers "Mein Jenseits". Berlin 2012.
- Marion MEISIG, *Auf den Spuren des Dharma: Einblicke in die Psyche des Pilgers Fah-hien*, in: *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte* 15. 2003, 103–123.
- Tommi MENDEL, *Common roads - Pilgern und Backpacking im 21. Jahrhundert: Buch und DVD = Common roads - pilgrimage and backpacking in the 21th century*. Bielefeld (Religionswissenschaft).
- Tommi MENDEL, *Common roads - Pilgern und Backpacking im 21. Jahrhundert / [Band]. Common roads - Pilgern und Backpacking im 21. Jahrhundert Buch und DVD = Common roads - pilgrimage and backpacking in the 21th century*. Bielefeld (Religionswissenschaft).
- Menschen Religionen Kulturen / [Schulerb.] Menschen leben in Traditionen. Zürich 2000 (Menschen Religionen Kulturen).
- Felizia MERTEN, *Das Herz steht im Zentrum: der Weltjugendtag in Krakau*, in: *Herder-Korrespondenz* 70. 2016, 22–24.
- Kai MERTEN, *Heiden oder Aufrührer?: Erinnerungen an die armenische Stadt Zeitun während des Ersten Weltkriegs im Osmanischen Reich*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 49–62.
- Kai MERTEN, *Pilgern in der äthiopisch-orthodoxen Kirche*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 99–108.
- Andreas MEYER, *Quellen zur Geschichte der päpstlichen Pönitentiarie aus Luccheser Imbreviaturen des 13. Jahrhunderts*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 317–351.
- Michael MEYER, *Als Wanderer gestartet, als Pilger am Ziel: Der „Camino“ nach Santiago verändert Menschen*, in: *Jahrbuch Mission* 49. 2017, 77–85.
- Andrea MEYER-FRAATZ, *Die Sakralisierung der kaukasischen Landschaft bei Andrej Bitov: Beobachtungen eines Pilgers*, in: *Sitzungsberichte / Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 882. Band. 2017, 83–106.
- Jürgen MIETHKE, *Die Eheaffäre der Margarete "Maultasch", Gräfin von Tirol (1341/1342): ein Beispiel hochadliger Familienpolitik im Spätmittelalter*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 353–391.
- Mit unseren Füßen lass uns loben: Ideen und Bausteine für Pilger- und Wallfahrten*. Ostfildern 2009.
- Hannes MÖHRING, *Die Kreuzfahrer als Pilger*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 33–44.
- Jürgen MOTOG, *Burgen, Kirchen, Götterhaine: auf den Spuren mittelalterlicher Pilger in Lettland*. Gelnhausen 2010.
- Wolfgang P. MÜLLER, *The price of papal pardon: new fifteenth-century evidence*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 457–481.
- Andreas MÜLLER, *Pilgern in der ostkirchlichen Orthodoxie unter besonderer Berücksichtigung des Pilgerzieles Hilandar/Athos*, in: *Ost-West* 9. 2008, 56–63.
- Philipp MÜLLER, *Volk Gottes unterwegs: eine pastoraltheologische Reflexion über das Pilgern und Wallfahrten*, in: *Trierer theologische Zeitschrift* 120. 2011, 370–386.
- Gerhard Ludwig MÜLLER, *Der Geist von Assisi: Pilger der Wahrheit, Pilger des Friedens. Das Vermächtnis des 27. Oktober*, in: *Mein Herr und mein Gott*. 2013, 615–627.
- Andreas MÜLLER, *Auf der Suche nach dem Heiligen: die Anfänge des christlichen Pilgerns zum Grab Jesu*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 91. 2019, 16–19.
- Andreas MÜLLER, *Was nicht vergessen werden soll: Spuren des Pilgerwesens*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 91. 2019, 20–24.

- Andreas MÜLLER, *Pilgern im spätantiken Christentum: Der Sinai als Pilgerziel*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 109–126.
- Heinrich MUSSINGHOFF, *"Zum Haus des Herrn wollen wir pilgern" (Ps 122,1)*, in: *Gotteswege*. 2009, 271–281.
- Klaus NAGORNI, *Die neue Lust am Pilgern: protestantische Reflexionen zu einem Trend zwischen Sakralität und Profanität*, in: *Kirchliches Jahrbuch für die Evangelische Kirche in Deutschland* 134. 2007, 147–163.
- Klaus NAGORNI, *Die neue Lust am Pilgern: protestantische Reflexionen zu einem Trend zwischen Sakralität und Profanität*, in: *Deutsches Pfarrerblatt* 110. 2010, 408–413.
- Andreas NEHRING, *Auf dem Weg zum "Heiligen"?: Pilgern aus religionswissenschaftlicher Perspektive*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 13–24.
- Ralf NEITE, *Rasende Pilger mit Mandoline: im Kentucky-Bluegrass treffen sich tiefer Glaube und musikalische Leidenschaft*, in: *Zeitzeichen* 4. 2003, 49–51.
- Markus NICOLAY, *"Nehmt nichts mit auf eurem Weg!": von den Erfahrungen der Pilger und derer, die sich um sie mühen*, in: *Bibel und Liturgie* 79. 2006, 23–34.
- Nonnen, *Bauleute, Pilger: das Stift St. Quirin und 800 Jahre Quirinumünster*; [Begleitpublikation zur gleichnamigen Ausstellung des Clemens-Sels-Museums Neuss]. Neuss 2009.
- Fabrizio NURRA, *La mensa dei poveri a Trinità dei Pellegrini: economia solidale nella Roma del Cinquecento*. Firenze 2005 (Collezione Mercator 66).
- One god - one cult - one nation*. Berlin u.a. 2010 (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 405).
- One God, one cult, one nation: archaeological and biblical perspectives*. Berlin New York 2010 (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft Bd. 405).
- Paolo OSTINELLI, *L'offerta della grazia: dispense e assoluzioni concesse da vescovi e inviati pontifici in Lombardia nel XV secolo*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 531–549.
- Julius OSWALD, *Neue Literatur zum Jesuitenorden*, in: *Stimmen der Zeit <Freiburg, Breisgau> / Spezial* 2. 2006, 81–85.
- Piotr PALUCH, *Cudowne miejsce leżajskie: kult pątniczki XVI - XVIII wieku w świetle ksiąg cudów*. Kraków 2011.
- Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. Tübingen 2004.
- Päpste, Pilger, Pönitentiarie: Festschrift für Ludwig Schmugge zum 65. Geburtstag*. Tübingen 2004.
- Stanislau PAULAU, *Visions of Resettlement and Contested Belongings: Letters of Pavel Cicianov to Mar Shem'on XVI Yohannan and Mar Yohannan of Urmia in the Context of Early Contacts between East Syriac Christianity and Imperial Russia*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 201–210.
- Lúcia PEDROSA-PÁDUA, *Der Weltjugendtag in Rio de Janeiro und die Evangelisierung*, in: *Concilium* 49. 2013, 629–635.
- James PEGGS, *Pilgrim tax in India: facts and observations relative to the practice of taxing pilgrims in various parts of India, and of paying a premium to those who collect them for the worship of Juggernaut at the great temple in Orissa*. Bhubaneswar, Orissa, India 2009.
- Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV - XVIII*. S.l. 2001 (Bollettino storico della città di Foligno / Supplemento 2).
- Raymond PELLY, *Pilger an unheiligen Orten*, in: *Geist und Leben* 91. 2018, 413–423.
- Peregrinación y santuarios en los archivos de la Iglesia*. Oviedo 2001 (Actas del ... Congreso de la Asociación 15).
- Peregrinationes: Schriften zur Pilger- und Sakrallandschaft Mitteldeutschlands*. Leipzig 2005.
- Denise PÉRICARD-MÉA, *Leo von Rozmital, böhmischer Pilger und Botschafter (1465-1467) im werdenden Europa*, in: *Europäische Wallfahrtsstudien* 1. 2006, 109–119.

- Wolfgang PETKE, *Der rechte Pilger: Pilgersegen und Pilgerbrief im späten Mittelalter*, in: *Studien zur Kirchengeschichte Niedersachsens* Band 52. 2021, 323–360.
- Franci PETRIČ, *Die Slowenen als Pilger*, in: *Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark* 47. 2004, 43–50.
- Andreas PFLITSCH, „Du sollst dort nicht hinsehen!": *Zum literarischen Umgang exilirakischer Autoren mit Kriegstraumata*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1* Band 60. 2020, 63–70.
- Phōnsan Watthanāngkūn, *Die Vollendeten: Meister-Schüler-Beziehungen in Karl Gjellerups Der Pilger Kamanita und Hermann Hesses Siddhartha*, in: *Manhattan manuscripts* 11. 2014, 167–187.
- Pielgrzymi, drogi, święte, miejsca: *duszpasterstwo w kontekście podróży = Pilgern, Wege, heilige Orte : Seelsorge im Kontext von Menschen unterwegs*. Kraków Trumau 2016.
- Tanja PILGER, *Erziehung im Leiden: Komposition und Theologie der Elihureden in Hiob 32 - 37*. *Forschungen zum Alten Testament / 2*. Tübingen (Forschungen zum Alten Testament / 2 49).
- Handbuch Kirchliche Jugendarbeit*. Hg. von Max PILGER. Freiburg Basel Wien 2019 (Grundlagen Theologie).
- Rex H. PILGER, *Making sense of the ministry of the deacon*, in: *Homiletic and pastoral review* 107. 2006, 23–27.
- Rex H. PILGER, *Ephesians 5: bridegroom and bride*, in: *Homiletic and pastoral review* 109. 2009, 24–27.
- Tanja PILGER, *Gott der Gnade und der Befreiung: ein Gottesbild in den Elihureden in Hiob 32-37*, in: *Studien zu Kirche und Israel* N.F., 2. 2012, 29–38.
- Andreas PILGER, *Nachlass von Andreas Pilger 1910-1997* 2019.
- Robert PILGER, *Nachlass von Robert Pilger 1876-1953* 2019.
- Caliope PILGER, *Spiritual well-being, religious/spiritual coping and quality of life among the elderly undergoing hemodialysis: a correlational study*, in: *Journal of religion, spirituality & aging* 33. 2021, 2–15.
- Pilger, Forscher, Abenteurer: das Heilige Land in frühen Fotografien der Sammlung Greßmann*. Leipzig 2014 (Studien zu Kirche und Israel N.F., 8).
- Pilger-Logbuch: [für Ihre Notizen und Stempel während der Pilgerreise]*. Lahr 2008.
- Pilgern*. Würzburg 2012 (Judentum - Christentum - Islam 10).
- Pilgern*. Kevelaer 2019 (Theologie der Gegenwart 62. Jahrgang, 2 (2019)).
- Pilgern als Form von Kontingenzbewältigung und Zukunftssicherung in den Weltreligionen = Pilgrimage as a means of coping with contingency and fixing the future in the world's major religions*. Stuttgart 2014 (Beiträge zur Hagiographie [1]).
- Pilgern als Form von Kontingenzbewältigung und Zukunftssicherung in den Weltreligionen = Pilgrimage as a means of coping with contingency and fixing the future in the world's major religions*. Stuttgart 2014 (Beiträge zur Hagiographie [1]).
- Pilgern als Form von Kontingenzbewältigung und Zukunftssicherung in den Weltreligionen*. Stuttgart 2014 (Beiträge zur Hagiographie 15).
- Pilgern gestern und heute: soziologische Beiträge zur religiösen Praxis auf dem Jakobsweg*. Berlin Münster 2012 (Soziologie 77).
- Pilgern gestern und heute*. Berlin Münster 2012 (Soziologie 77).
- Pilgern im Pott: 20 Etappen von Dinslaken bis Holzwickede*. Essen 2009.
- Pilgern vor der Haustür: Jakobswege in Deutschland; Multimedia-Reisereportage*. Wiesloch 2010.
- Pilger(n): auf der Suche nach dem Glück*. Erfurt 2017 (Schriften des Museums für Thüringer Volkskunde 41).
- Pilgern: innere Disposition und praktischer Vollzug*. Würzburg 2012 (Judentum - Christentum - Islam 10).

- Pilgerorte der Weltreligionen*. Ostfildern 2011.
- Pilgerschritte: neue Spiritualität auf uralten Wegen* ; [Dokumentation einer Tagung der Evangelischen Akademie Loccum vom 28. bis 30. Januar 2005]. Rehburg-Loccum 2005 (Loccumer Protokolle [20]05,02).
- Pilgerschritte*. Rehburg-Loccum 2005 (Loccumer Protokolle [20]05,02).
- Matthias PILGER-STROHL, *Eine deutsche Religion?: die freireligiöse Bewegung - Aspekte ihrer Beziehung zum völkischen Milieu*, in: *Völkische Religion und Krisen der Moderne*. 2001, 342–366.
- Matthias PILGER-STROHL, *Zerrissen zwischen rechts und links: Freireligiöse im Rhein-Main-Gebiet*, in: *Arnoldshainer Texte* Bd. 122. 2003, 95–131.
- Pilgerweg der Gerechtigkeit und des Friedens*. Lahr 2020 (Mennonitisches Jahrbuch 120.2021).
- PilgerWege*. Ostfildern 2005 (Thorbecke-Miniaturen).
- Pilgerwege im Mittelalter*. Darmstadt 2005.
- Pilgrimage: the English experience from Becket to Bunyan*. Cambridge u.a. 2002.
- Pilgrimage and political economy: translating the sacred*. New York Oxford 2018.
- Pilgrimages and spiritual quests in Japan*. London New York, NY 2007 (Japan anthropology workshop series).
- Pilgrims and migrants*. London 2021 (The way volume 60, number 1 (January 2021)).
- Matthias PÖHLMANN, *Esoterisches Pilgern?: Zur Initiative "Friedensweg" - "Die Welt braucht eine Umarmung"*, in: *Materialdienst* 80. 2017, 172–176.
- Cătălin-Stefan POPA, *Für und Wider das Pilgern: Argumente aus dem Ethikon des Barhebraeus*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 127–134.
- Populare religiöse Kultur, Konflikte und Selbstvergewisserung in multiethnischen und multikonfessionellen Einwanderungsgebieten: ausgewählte neuere Forschungen und Dokumentationen mit einem Schwerpunkt auf dem Mittleren Donauraum*. Münster New York 2016 (Schriftenreihe des Instituts für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa 17).
- Praxisbuch interreligiöser Dialog*. Sankt Ottilien 2016.
- Publik-Forum / 2011,12 Staatsverbrechen : der Journalist John Pilger zeigt die Wahrheit* 2011 (Publik-Forum kritisch, christlich, unabhängig).
- Publik-Forum / 2012,6 Gesellige Einzelgänger : Pilgern, sich selbst auf der Spur - und vielleicht auch Gott* 2012 (Publik-Forum kritisch, christlich, unabhängig).
- Norbert PUSCHMANN, *Pilgern als Metapher moderner Religiosität*, in: *Soziologie* 77. 2012, 45–73.
- Teodor PUSZCZ, *Das liturgische Gebet für Reisende und Pilger sowie Seefahrer: ein Überblick bis zur Tridentinischen Liturgiereform. Ästhetik - Theologie - Liturgik*. Berlin Münster (Ästhetik - Theologie - Liturgik Band 71).
- Timothy RADCLIFFE, *Ordensleute als Pilger in Armut und Freiheit: ihr Beitrag zum Aufbau einer Ethik im multikulturellen Europa*, in: *Ordensnachrichten* 43. 2004, 23–33.
- Yacoub RAFIDI, *Il pellegrinaggio cattolico in Terra Santa (1799-1914): analisi storica, dalla sua rinascita alla fioritura, nel cuore della Chiesa di Gerusalemme*. Roma.
- Ian READER, *Making pilgrimages: meaning and practice in Shikoku*. Honolulu 2006.
- Recht gläubig?: Kulturwissenschaftliche Perspektiven auf das Verhältnis von Religion und rechtlicher Normierung im Alltag*. Münster New York 2020 (Mainzer Beiträge zur Kulturanthropologie/Volkskunde Band 19).
- Silvio REICHELT, *Zwischen Veranschaulichung und Verinnerlichung: protestantische Pilger in Wittenberg*, in: *Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt* 18. 2015, 211–222.

- Jan REITZNER, *Röwekamp, Georg (Hg): Egeria – Itinerarium. Der antike Reiseführer durch das Heilige Land, Freiburg i. Br.* 2018, 203 Seiten, 30 €, in: *Ichthys* 35. 2019, 104–106.
- Religion*. Wiesbaden 2016.
- Religion und Migration*. Münster 2011 (Vorlesungen des Interdisziplinären Forums Religion der Universität Erfurt 7).
- Religiöses Reisen*. Münster 2003 (Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte 15).
- Jobst RELLER, "Laßt uns hinauf gen Bethel ziehen": *Pilgern und Wallfahrten in der deutschen Missionsbewegung des 19. Jh. ; eine Blütenlese*, in: *Deutsches Pfarrerblatt* 109. 2009, 435–438.
- Jobst RELLER, "Laßt uns hinauf gen Bethel ziehen": *Pilgern und Wallen in der deutschen Missionsbewegung des 19. Jahrhunderts ; eine Blütenlese*, in: *Evangelische Theologie* 71. 2011, 49–64.
- Stephan RENNER, *Die Wallfahrt - Ort der Selbstfindung: der Mensch, ein Pilger*, in: *Christlich-pädagogische Blätter* 123. 2010, 83–86.
- Julia REUTER, *Spiritueller Tourismus auf dem Jakobsweg.: Zwischen Sinnsuche und Kommerz*, in: *Soziologie* 77. 2012, 139–160.
- Ofelia REY CASTELAO, *Le chemin de Saint-Jacques à l'époque moderne: une révision*, in: *Revue d'histoire de l'Eglise de France* 90. 2004, 109–130.
- Rheinisch - kölnisch - katholisch*. Köln 2008 (Libelli Rhenani 25).
- Doris RIFFELMANN, *Pilgern und Spiritualität*, in: *Loccumer Protokolle* [20]05,02. 2005, 87–94.
- Jonathan Simon Christopher RILEY-SMITH, *The death and burial of Latin Christian pilgrims to Jerusalem and Acre, 1099-1291*, in: *Crusades* 7. 2008, 165–179.
- Max RITTER, *Zwischen Glaube und Geld: zur Ökonomie des byzantinischen Pilgerwesens (4.-12. Jh). Byzanz zwischen Orient und Okzident*. Mainz (Byzanz zwischen Orient und Okzident 14).
- Max RITTER, *Zwischen Glaube und Geld: zur Ökonomie des byzantinischen Pilgerwesens (4.-12. Jh). Byzanz zwischen Orient und Okzident*. Mainz (Byzanz zwischen Orient und Okzident 14).
- Aleksander ROFE, *Elders or Youngsters? Critical remarks on 1 Kings 12*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 79–89.
- Eckart ROLOFF, *Pilgern in neuer Auflage: Notizen zu einem Phänomen zwischen Tradition und Medienboom*, in: *Communicatio socialis* 41. 2008, 192–198.
- Antje RÖSENER, *Horizont erweitern, Grenzen überschreiten, Unbekanntes entdecken: reisen und pilgern mit der evangelischen Erwachsenenbildung; ein Gespräch*, in: *Praxis Gemeindepädagogik* 67. 2014, 38–40.
- Andrea ROTTLOFF, *Pilger, Kreuzfahrer und Touristen - Galiläa als Reiseziel von der Spätantike bis in die heutige Zeit*, in: *Zaberns Bildbände zur Archäologie*. 2003, 187–195.
- Routes of faith in the medieval Mediterranean: history, monuments, people, pilgrimage perspectives ; international symposium Thessalonike 7-10/11/2007 ; proceedings*. Thessalonikē 2008.
- Georg RÖWEKAMP, *Warum pilgern? Die frühen Christen und die Wallfahrt*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 33. 2004, 10–15.
- Georg RÖWEKAMP, "Mit unendlicher Mühe ...". *Motive und Ziele, Alltag und Erlebnisse der frühen Pilger*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 73. 2014, 6–11.
- Ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę 1945 - 1989: wybór dokumentów*. Katowice 2009.
- Rückkehr zur völkischen Religion?* Frankfurt am Main 2003 (Arnoldshainer Texte Bd. 122).
- Christian M. RUTISHAUSER, *Zu Fuß nach Jerusalem: mein Pilgerweg für Dialog und Frieden*. Ostfildern 2013.

- Daniel RUTZ, *Incipit formularius, quo utebantur minores penitenciarum sacri concilii Basiliensis*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 483–498.
- Sakralität und Mobilität im Kaukasus und in Südosteuropa*. Wien 2017 (Sitzungsberichte / Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 882. Band).
- Kirsi SALONEN, *The decisions of Pope Pius II in the penitentiary registers*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 515–530.
- Salzburg und der Heilige Stuhl im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003 (Veröffentlichungen des Internationalen Forschungszentrums für Grundfragen der Wissenschaften Salzburg N.F., 84).
- Sammler, Pilger, Wegbereiter: die Sammlung des Prinzen Johann Georg von Sachsen ; Katalog zur Ausstellung ; [Landesmuseum Mainz: 5.12.2004 - 10.4.2005 ; Landesmuseum für Vorgeschichte Dresden: 13.5.2005 - 18.9.2005 ; Universitätsbibliothek Freiburg: 19.11.2005 - 15.1.2006]*. Mainz am Rhein 2004.
- Carmen von SAMSON-HIMMELSTJERNA, *Deutsche Pilger des Mittelalters im Spiegel ihrer Berichte und der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung*. Berliner historische Studien. Berlin (Berliner historische Studien 37).
- Carmen von SAMSON-HIMMELSTJERNA, *Deutsche Pilger des Mittelalters im Spiegel ihrer Berichte und der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung*. Berliner historische Studien. Berlin (Berliner historische Studien 37).
- San Nicola folle per Cristo: atti del convegno ecumenico interecclesiale La santità via dell'unità, l'unità, via della santità, Grecia, 20-26 giugno 2016*. Barletta 2017.
- Santiago de Compostela: als Pilger auf dem Jakobsweg*. Freiburg im Breisgau u.a. 2004.
- Santiago de Compostela: als Pilger auf dem Jakobsweg*. Freiburg im Breisgau Basel Wien 2009.
- Rolf SCHÄFER, *Auf den Spuren der Johanniter in Oldenburg*. Oldenburg 2019.
- Hanspeter SCHAUDIG, *Cult centralization in the ancient Near East? Conceptions of the ideal capital in the ancient Near East*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 145–168.
- Annette SCHAVAN, *Mit Luther zum Papst: Glosse*, in: *Lebendige Seelsorge* 67. 2016, 424–426.
- Kurt SCHERER, *Nur mit Jesus will ich Pilger wandern: Segenswünsche zum Geburtstag*. Lahr, Schwarzwald 2007 (Segenswünsche 11586).
- Peter SCHEUCHENPFLUG, *"Pilger" und "Konvertiten": neue Formen christlicher Existenz in der mobilen Gesellschaft?*, in: *Lebendige Seelsorge* 55. 2004, 52–55.
- Manfred SCHEUER, *Du bist der Gast, der wieder weiter geht (R.M. Rilke): Wegmarken zum Pilgern*, in: *Klerusblatt <München>* 97. 2017, 100–107.
- Dörthe SCHILKEN, *Die teleologische Reise: von der christlichen Pilgerallegorie zu den Gegenwelten der Fantasyliteratur. Epistemata / Reihe Literaturwissenschaft*. Würzburg (Epistemata / Reihe Literaturwissenschaft 413).
- Bernhard SCHIMMELPFENNIG, *Der Ablaßstrakat des Genueser Arztes Galvanus de Levanto*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 73–82.
- Egbert SCHLARB, *Bibliographie Wolfgang Hage*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 257–266.
- Cornelia SCHLARB, *Pilgerinnen auf Egerias Spuren: Ökumenische Gemeinschaft und Begegnungen auf dem Weg von Spanien bis Jerusalem und Palästina*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 135–158.
- Anton SCHLEMBACH, *Zeugen des Glaubens: Predigten und Beiträge aus 24 Bischofsjahren; Festgabe zum 75. Geburtstag von Bischof Dr. Anton Schlembach*. Speyer 2007 (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer Band 35).
- Hermann-Josef SCHMALOR, *Die Aufzeichnungen des Johannes Walschartz über die Verehrung der Kölner Domreliquien anlässlich der Aachener Heiligtumsfahrten am Ende des 16. Jahrhunderts*, in: *Libelli Rhenani* 25. 2008, 479–491.
- Christoph SCHMIDT, *Pilger, Popen und Propheten: eine Religionsgeschichte Osteuropas*. Paderborn 2014.

- Christoph SCHMIDT, *Pilger, Popen und Propheten: eine Religionsgeschichte Osteuropas*. Paderborn 2014.
- Albert SCHMIDT, *Heute Priester sein: Gedichte als Wegweiser*, in: *Erbe und Auftrag* 93. 2017, 72–81.
- Wolfgang SCHNELLER, *Mit dem Herzen pilgern: Gedichte für Menschen auf dem Weg*. Lindenberg 2006.
- Wolfgang SCHNELLER, *Weil wir im Herzen Pilger sind: Christsein wächst auf dem Weg*. Ostfildern 2011.
- Stefanie SCHÖNBORN-AICH, *Auf den Spuren der Pilger: mein Weg nach Santiago*. Freiburg Basel Wien 2006 (Herder Spektrum 5811).
- Jakob SCHRAGE, *Ehrenamtlich Engagierte in der kirchlichen Jugendarbeit: Zielgruppe ihres Auftrages und Mitarbeitende an ihrer Sendung*, in: *Handbuch Kirchliche Jugendarbeit*. Hg. von Max PILGER. Freiburg Basel Wien 2019 (Grundlagen Theologie) 180–192.
- Stefan SCHREINER, *Vom Höhlenkloster zum Heiligen Grab: das Heilige Grab in russischen und polnischen Pilger- und Reiseberichten*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 91. 2019, 49–53.
- Schriftenreihe der Europäischen Stiftung Kaiserdom zu Speyer*. Speyer 2004.
- Schriftenverzeichnis von Ludwig Schmugge: (ohne Rezensionen und Zeitungsartikel)*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 551–557.
- Knut SCHULZ, *Was ist deutsch?: zum Selbstverständnis deutscher Bruderschaften im Rom der Renaissance*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 135–179.
- Heiko SCHUß, *Ökonomische Aspekte der islamischen Pilgerfahrt*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 85–94.
- Rainer SCHÜTZEICHEL, *Über das Pilgern.: Soziologische Analysen einer Handlungskonfiguration*, in: *Soziologie* 77. 2012, 19–43.
- Isabella SCHWADERER, *Pilgern - eine religionswissenschaftliche Einordnung eines zeitgenössischen Phänomens*, in: *Theologie der Gegenwart* 62. 2019, 95–106.
- Brigide SCHWARZ, *Im Auftrag des Papstes: die päpstlichen Kursoren von ca. 1200 bis ca. 1470*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 49–71.
- Gerhard SCHWEIZER, *Einleitung: Pilgern in Okzident und Orient*, in: *Pilgerorte der Weltreligionen*. 2011, 15–17.
- Rainer Christoph SCHWINGES, *Regionale Identität und Begegnung der Kulturen in Stadt und "Kreuzfahrerkönigreich" Jerusalem*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 237–251.
- Efraim SHTERN, *From many gods to the one God: The archaeological evidence*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 395–403.
- Michael SIEVERNICH, *Ignatius von Loyola als "Pilger" der Epochenschwelle*, in: *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Beiheft* 77. 2007, 1–22.
- Robert W. SMITH, *Preliminary report on the 2014 and 2016 excavations revealing processional ways in the Abila Area E pilgrimage complex*, in: *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 59. 2018, 649–661.
- Hans SPATZENEGGER, *"Santa Maria dell'Anima" und ihr Archiv*, in: *Veröffentlichungen des Internationalen Forschungszentrums für Grundfragen der Wissenschaften Salzburg N.F.*, 84. 2003, 367–378.
- Spiritualität der Zukunft*. Sankt Ottilien 2019.
- Markéta ŠPUROVÁ, *Straßen und Pilger im mittelalterlichen Böhmen*, in: *Europäische Wallfahrtsstudien* 1. 2006, 177–181.
- Steiner, Karin ca. 20./21. Jh., *König Yudhiṣṭhira's Vision: Pilgern im brahmanisch-sanskritischen Hinduismus*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 95–108.
- Andrea STEINER-SOHN, *Pilger(n): Auf der Suche nach dem Glück*. Erfurt 2017 (Schriften des Museums für Thüringer Volkskunde 41, 2017).

- Klaus STEMMANN, *Evangelisch pilgern?*, in: *Amt und Gemeinde* 60. 2009, 265–276.
- Wojciech ŚWIĄTKIEWICZ, *Viatores non eunt, ut eant: das Pilgern im modernen Polen als Ausdruck von Spiritualität und als Lebensstil*, in: *Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*. 2014, 301–312.
- Susanne TALABARDON, *Ans Ende der Welt - zu den eigenen Wurzeln: Geschichte(n) chassidischen Pilgers*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 151–182.
- Shabo TALAY, *Dietrich Bonhoeffers „Von guten Mächten“ in der aramäischen Sprache des Turabdins*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 13–16.
- Martin TAMCKE, *Lernen in Begegnung nach einer ostsyrischen Legende aus der frühmittelalterlichen Apostolischen Kirche des Ostens*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 211–220.
- Martin TAMCKE, *Perspektivwechsel in der Kirchengeschichte durch den Blick auf die orientalischen Christen?*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 7–12.
- Martin TAMCKE, *Überleben, Pilgern, Begegnen im orientalischen Christentum: Festschrift für Wolfgang Hage zum 85. Geburtstag*. Wiesbaden 2020 (Göttinger Orientforschungen, I. Reihe: Syriaca v.60).
- Vilmos TÁNCZOS, *Csíksomlyó a népi vallásosságban*. Budapest 2016.
- The many voices of pilgrimage and reconciliation*. Wallingford 2017 (CABI religious tourism and pilgrimage series).
- Jacob THEKEPARAMBIL, *Hymnal Interpretation of the Parables in the West Syriac Tradition*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 237–246.
- thema pilgern: Das Themenheft von einfach leben*. Freiburg im Breisgau 2010.
- Theologisch-praktische Quartalschrift / 155.2007,3 Pilgern* 2007 (Theologisch-praktische Quartalschrift).
- Christina TÖLKES, *Moderner Pilgertourismus in Rom: Eine empirische, motivorientierte Studie*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 233–252.
- Katja TRIPLETT, *Unterwegs zur Leerheit: Buddhistische Pilgerfahrt in Japan zwischen religiöser Vorgabe und individueller Gestaltung*, in: *Beiträge zur Hagiographie* 15. 2014, 109–128.
- Ilija TROJANOW, *Zu den heiligen Quellen des Islam: als Pilger nach Mekka und Medina*. München 2004.
- Ilija TROJANOW, *From Mumbai to Mecca*. London 2007 (Armchair Traveller).
- Ilija TROJANOW, *Zu den heiligen Quellen des Islam: als Pilger nach Mekka und Medina*. München 2009 (National geographic adventure press 361).
- Jürgen TUBACH, *Zur Etymologie des Namens Elchasai*, in: *Göttinger Orientforschungen / 1 Band* 60. 2020, 247–256.
- Verena TÜRCK, *Christliche Pilgerfahrten nach Jerusalem im früheren Mittelalter im Spiegel der Pilgerberichte. Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins*. Wiesbaden (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 40).
- Überleben, Pilgern, Begegnen im orientalischen Christentum: Festschrift für Wolfgang Hage zum 85. Geburtstag*. Wiesbaden 2020 (Göttinger Orientforschungen / 1 Band 60).
- Überleben, Pilgern, Begegnen im orientalischen Christentum*. Wiesbaden 2020 (Göttinger Orientforschungen / 1 Band 60).
- Una Sancta / 68,4 "Pilgern, wandern, reisen - unterwegs sein ... wohin?"* 2013 (Una Sancta Zeitschrift für ökumenische Begegnung).
- Unterwegs im Namen der Religion. Bd. 2/On the Road in the Name of Religion. Vol. 2: Wege und Ziele in vergleichender Perspektive – das mittelalterliche Europa und Asien/Ways and Destinations in Comparative Perspective – Medieval Europe and Asia*. Stuttgart 2016.

- Unterwegs im Namen der Religion/On the Road in the Name of Religion: Pilgern als Form von Kontingenzbewältigung und Zukunftssicherung in den Weltreligionen/Pilgrimage as a Means of Coping with Contingency and Fixing the Future in the World's Major Religions.* Stuttgart 2014.
- Mykola Mykolajovyč VARVARCEV, *L'Italia cattolica vista del pellegrino ucraino Vasilij Grigorovič-Barskij nel 1724-1725*, in: *Religioni e società* 17. 2002, 83–89.
- André VAUCHEZ, *Ein Strom von Pilgern. Wallfahrten und Heilige Stätten im Wandel*, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 33. 2004, 30–37.
- Paul VERBEEK, *Pilger gegen die Macht: Johannes Paul II. und der Zerfall des Sowjetimperiums*. Augsburg 2005.
- Versicherung von Pilgern/Pilgergruppen, welche beim Weltjugandtagsbüro in Köln registriert sind*, 05.10.2004, in: *Amtsblatt für die Erzdiözese Bamberg / A 127*. 2004, 388–389.
- Gary VIKAN, *Sacred images and sacred power in Byzantium*. Aldershot u.a. 2003 (Variorum collected studies series 778).
- Gary VIKAN, *Early Byzantine pilgrimage art*. Washington, D.C 2010 (Dumbarton Oaks byzantine collection publications 5).
- Visitandum est: santos y cultos en el Codex Calixtinus*. Santiago de Compostela 2005 (Colección científica).
- Völkische Religion und Krisen der Moderne*. Würzburg 2001.
- Von blutenden Hostien, frommen Pilgern und widerspenstigen Nonnen: Heiligengrabe zwischen Spätmittelalter und Reformation*. Berlin 2005.
- Jenny VORPAHL, *Pilgerberichte im Wandel der Zeit: Jakobspilger zwischen Neuzeit und Moderne*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 197–232.
- Daniel VORPAHL, „Wozu in die Ferne schweifen ...?": *Zur Geschichte der Pilgerkritik, ihrer Argumentation und Wirkung*, in: *Judentum - Christentum - Islam* 10. 2012, 125–150.
- Hubert WACHENDORF, *"Wir haben gehört: Gott geht mit euch" (vgl. Sach 8,23): Pilgern nicht nur für Insider*, in: *Heiliger Dienst <Salzburg>* 61. 2007, 48–52.
- Wahrheit auf dem Weg*. Münster 2009 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters N.F., 72).
- Wallfahrten der Völker des Donauraumes nach Mariazell*. Graz 2004 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 47).
- Wallfahrten in der europäischen Kultur*. Frankfurt am Main u.a. 2006 (Europäische Wallfahrtsstudien 1).
- Kuo-Yan WANG, *Live with the Deity: Presence and Significance of Taiwanese Taoist Temple Affiliated Pilgrim Accommodation*, in: *Review of religious research* 57. 2015, 157–158.
- Walter D. WARD, *The mirage of the Saracen: christians and nomads in the Sinai Peninsula in Late Antiquity. The transformation of the classical heritage*. Oakland, Calif. (The transformation of the classical heritage 54).
- Robert WARD, *Pilgerwege eines Ungläubigen: unterwegs zwischen Santiago, Fatima und Lourdes*. Stuttgart 2004.
- Kurt Josef WECKER, *Pilgern, Tourismus, Pilgertourismus: eine kleine Phänomenologie des bewegten Glaubens*, in: *Pastoralblatt für die Diözesen Aachen, Berlin, Hildesheim, Köln und Osnabrück* 63. 2011, 267–273.
- Wege zum Heil: Pilger und heilige Orte an Mosel und Rhein*. Stuttgart 2009 (Geschichtliche Landeskunde 67).
- Martina WEHRLI-JOHNS, *Der Traktat des Dominikaners Albert von Weissenstein über das "Salve regina": (gedruckt: Zürich um 1479/1480)*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 283–313.
- Johannes WEINGART, *Das Seelbuch des St. Georgenhospitals zu Speyer*. Speyer 2002 (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer 29).

- Johannes WEINGART, *Zwei Anniversare des Ritterstifts Odenheim zu Bruchsal*. Speyer 2006 (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer 34).
- Johannes WEINGART, *Das Gültbuch des Landkapitels Weyher*. Speyer 2008 (Schriften des Diözesan-Archivs Speyer 37).
- Edgar WEISER, *Ein Pilger auf dem Jakobsweg: Erlebnisse und Begegnungen auf der langen Wanderung über die Pyrenäen quer durch ganz Nordspanien nach Santiago de Compostela und bis Finisterre, dem legendären "Ende der Welt" am Atlantik*. Grimma 2009.
- Weltmacht Religion*. München 2007.
- Knut WENZEL, *Bob Dylan: Performer, Pilger, Poet*, in: Herder-Korrespondenz 70. 2016, 8.
- Catherina WENZEL, *Positionierung und Dialogizität im Reisebericht Pietro Della Valles (1586-1552): Pilgern zwischen Zentren und Peripherie*, in: *Diversität – Differenz – Dialogizität*. 2017, 330–359.
- Dominik WEYL, *Offene Fragen: Motiv des Unterwegsseins*, in: *Zeitzeichen* 21. 2020, 63–64.
- Ins Heilige Land: Pilgerstätten von Jerusalem bis Mekka und Medina; Photographien aus dem 19. Jahrhundert aus der Sammlung des Forum Internationale Photographie der Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim; [... erschienen anlässlich der Ausstellung "Ins Heilige Land - Pilgerstätten von Jerusalem bis Mekka und Medina", Photographien aus dem 19. Jahrhundert aus der Sammlung des Forum Internationale Photographie in den Reiss-Engelhorn-Museen, D 5 vom 23. Juli bis 5. November 2006]*. Hg. von Alfried WIECZOREK 2006 (Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen Bd. 18).
- Walter WIMMER, *Pilgern ist Beten mit den Füßen*, in: *Theologisch-praktische Quartalschrift* 155. 2007, 273–278.
- Markus WITTE, *'What share do we have in David...?'- Ben Sira's perspectives in 1 Kings 12*, in: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 405. 2010, 91–117.
- Maria E. WITTMER-BUTSCH, *Karl der Grosse und Zürich: zur Gründungsphase des "Grossmünsters"*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 211–224.
- Wohin pilgern wir?: alte Wege und neue Ziele; Sachbuch*. Hamburg 2010 (Osterwold audio).
- Notker WOLF, *Wohin pilgern wir?: alte Wege und neue Ziele*. Reinbek bei Hamburg 2009.
- Andreas WOLLBOLD, *Missionarisch Kirche sein: geistlicher Tag für pastorale Berufe im Bistum Speyer am 16. Oktober 2003*. Speyer 2003.
- B. Hoon WOO, *Pilgrim's progress in society: Augustine's political thought in the City of God*, in: *Political theology* 16. 2015, 421–441.
- Markus ZIMMER, *Fast siebzig Wunder!: unerklärbare Krankenheilungen dank der Lourdes-Wallfahrt*, in: *Reli* 41. 2012, 16–17.
- Stefan ZINSMEISTER, *Pilgern: Möglichkeit einer lebensdienlichen Aktualisierung der Beziehung des Menschen zu Gott*, in: *Beiträge zur Gegenwartsbedeutung jüdischer und christlicher Überlieferungen Band 1*. 2016, 359–371.
- Zion: Symbol des Lebens in Judentum und Christentum*. Leipzig 2013 (Studien zu Kirche und Israel N.F., 4).
- Angelika ZIRKER, *Der Pilger als Kind: Spiel, Sprache und Erlösung in Lewis Carrolls Alice-Büchern. Religion und Literatur*. Berlin Münster (Religion und Literatur Bd. 2).
- Sofia ZOITOU, *Staging holiness: the case of Hospitaller Rhodes (ca. 1309-1522)*. Leiden Boston 2020 (Mediterranean art histories Volume 3).
- József ZSENGELLÉR, [Rezension von: *Tanja Pilger; Markus Witte (Hrsg), Zion. Symbol des Lebens in Judentum und Christentum (SKI NF ; 4)*], in: *Biblische Notizen* 164. 2015, 148–149.
- Zum Hause des Herrn wollen wir pilgern: auf den Spuren der deutschen Bischöfe im Heiligen Land*. Heimbach/Eifel Aachen 2008.

Zutshi, Patrick ca. 20./21. Jh., *Inextricabilis curie labyrinthus: the presentation of petitions to the pope in the chancery and the penitentiary during the fourteenth and first half of the fifteenth century*, in: *Päpste, Pilger, Pönitentiarie*. 2004, 393–410.

Zwischen Säkularisierung und religiöser Vitalisierung. Wiesbaden 2014 (Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie).

Colofon

Foto p. 1: pixabay

Een uitgave van de Camino Academie

<https://www.caminoacademie.nl/>

Camino Cahier 6A

© Paul Post (samenstelling)/Camino Academie, 2022

ISBN 978 90 827083 5 6

ISSN: 2588-9869

Versie 2022-03-2

Font: Alegreya